

БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА
ИЗСЛЕДВАНИЯ · ФАКТИ · ДОКУМЕНТИ

II

ЕКСКЛУЗИВНА ЕЛЕКТРОННА ВЕРСИЯ
ЗА „ОТ ИЗВОРА“ (otizvora.com)
ОДОБРЕНА ОТ АВТОРА

Издание на
Херон Прес ООД, ВГ – 1504 София, Оборище 18, България

БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА
ИЗСЛЕДВАНИЯ · ФАКТИ · ДОКУМЕНТИ
II

Текст © 2016 Асен Чилингиров
Корица © 2016 Иван Стаменов
Издание © 2016 Херон Прес ООД

На предната корица: Св. Апостол Павел, стенопис, XIII век
Църква „Св. Йоан Богослов“ в Земенския манастир
На задната корица: църква „Св. София“, Несебър, IX век
Фотоснимки А. Чилингиров, 1974/1978

Всички права са запазени.
Всяко разпространение извън Закона за авторското право
и сродните му права, както и размножаване, микрофилмиране
и преработка в различни електронни системи не е разрешено
от издателството и автора

ISBN 978-954-580-362-8

АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА
ИЗСЛЕДВАНИЯ · ФАКТИ · ДОКУМЕНТИ
II

ХЕРОН ПРЕС · СОФИЯ · ММХVI

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	VII
ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ФИЛИПИ ИЛИ ФИЛИПОПОЛ	1
РАЗРУШЕНИТЕ ЦЪРКВИ	51

ПРЕДГОВОР

Този сборник представлява продължение на първия сборник „Българската църква“, излязъл преди три години, но предшестван от редица изследвания на същата тема. Четири десетилетия разделят първите мои публикации, свързващи пътуването на апостол Павел по нашите земи от публикуваната тук лекция на „Исторически четения“ през май 2016 г., когато за пореден път се подчертава връзката на апостола с духовната култура на нашия народ. В тези десетилетия археологическите изследвания и новооткритите извори за същността и историята на християнството налагат съвършено различно отношение към художествените паметници на нашия народ и неговата роля в историята на световната духовна култура, от възприетото и наложено в науката и политиката. Показват, че в нашата родина не важи установената от науката терминология за „средновековието“, като преходна епоха между античността и нейното възраждане в европейската култура и изкуство през XIV–XVI век. У нас развитието на изобразителното изкуство и архитектурата достига своята кулминация в последователното търсене на античния идеал век и половина преди този идеал да стане цел на големите художници и архитекти на италианското възраждане. И се предава по естествен път, без чуждо посредничество, на тях, за да продължат и те пътя в търсенето на духовните идеали.

Чуждото политическо владичество в нашите земи не прекъсва нито търсенето, нито следването на античните хуманистични идеали и тяхната духовна традиция, следвана от художествените творци в родината ни през всички хилядолетия от историята на цивилизацията в нашата планета. А тази култура е проява на Духа и отношението на художествените творци към Твореца на Битието, независимо от това в какви форми се проявява и какво съдържание се влага в тях.

Берлин, септември 2016

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ФИЛИПИ ИЛИ ФИЛИПОПОЛ

Когато преди десет години за пръв и последен път в моята над 60-годишна научна дейност получих официално предложение от Българската академия на науките за участие с мое изследване в една негова публикация, не се поколебах нито за приемането на предложението, нито за темата на моето изследване. Планираното издание беше Юбилеен сборник статии, посветен на 80-годишнината на известната българска историчка, проф. Василка Тъпкова-Заимова. С нея се познавах от много десетки години и тя беше между малкото български колеги, с които през всички тези години поддържах най-добри колегиални отношения и извън официалните ми връзки с институтите, в които тя работеше – главно във връзка с изворите за българската история, но и за изследване на историята на балканските народи. А една от темите, свързана с тази история, беше и темата за т. нар. павликяни. Преди години тя ме беше помолила да ѝ направя в Берлинската държавна библиотека копия от едно недостъпно в България много старо издание, посветено на тази история, а това издание доведе и до заемането от библиотеката и копирането на цяла поредица други също недостъпни в България изследвания, които поставяха тази тема до голяма степен в съвършено нова светлина и положи началото на множество плодотворни за двамата ни разговори и обмени на мисли. В разговорите ни постепенно беше включен още един наш общ познат, монсиньор проф. Георги Елдъров (1926-2011), който, макар и пенсионер, все още се занимаваше активно в областта на църковната история и с обществена дейност като основател на Българския католически архив в Рим и на Българския книжовен дом „Абагар”, редактор на излизания в Пловдив вестник със същото име – в два последователни броя на този вестник, АБАГАР, той публикува и пълния текст на моето изследване с малки съкращения в бележките.

Изследването ми за подмяната в името на града, цел на първото пътуване на апостол Павел в Европа, извършена от богословската и

историческата наука по всяка вероятност още в края на IV век, беше публикувано през 2006 г. в два сборника с изследвания, единият от които издаден от БАН¹. Както вече отбелязах, пълният текст от него беше публикуван малко след излизането на тези два сборника във вестник „Абагар“, издаван от Българския църковен архив във Ватикана, а през следващите години беше отпечатан в още един сборник само с мои студии върху историята на българската църква², публикуван и на два интернетни портала в пълен текст за свободно ползване. От страна на българската научна и богословска литература обаче и до сега липсват каквито и да било рецензии за него и дори споменавания в отделни публикации или в бележки към чужди изследвания.

В подкрепа и за налагане на моята теза, според която първото пътуване на апостол Павел в Европа не е до малкото и незначително по това време селище Филипи, отстоящо само на 15-тина километра от Егейско море, а до главния по значение и по положението си в земите на траките град и политически център на бившата държава Македония, Филипопол, се опирах на моите археологически изследвания отчасти и върху територията на сегашния град Филипи, но и по целия Балкански полуостров. Имах възможност да привлека малкопознати и дори напълно непознати на историците и богословите писмени исторически извори за църковната история на нашите земи – и то не само за ранната история на християнството, а и за нейното продължение през средновековието, с което продължение не обичат да се занимават не само богословите от трите главни християнски конфесии, но също и историците, включително българските. Макар че по това време бяха открити и публикувани в преводи на повечето културни езици значителен брой старохристиянски текстове, поставящи в съвсем нова и различна от общоприетата светлина ранното християнство и вече се водеха горещи спо-

¹ *Диалог и духовност. I Сборник в чест на Румяна Златанова – Festschrift für Rumjana Zlatanova zum 60. Geburtstag.* Съставител Спартак Паскалевски, София: «ТЕМТО», 2006 и *Византия – Балканите – Европа. Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова.* София, 2006: «Институт по Балканистика при БАН» (=Studia Balcanica 25).

² Асен Чилингиров, *Българската църква. Изследвания – факти – документи*, София: «Херон Прес», 2014.

рове между богословите и в широки кръгове от световната обществено-ност, не исках да се включавам в тези спорове и се спрях само на фактите, които са достатъчно ясни, а техният език е напълно еднозначен и изключва всякакви колебания в автентичността им.

Моето изследване засягаше и темата за така наречените павликяни, считани и досега от повечето историци за някаква чуждоземна ерес, насилствено присадена в нашите земи с преселването на някакви чужденци, докарани на много хиляди километри далече от своята родина сред чужд и неприязнен към тях народ. Това твърдение се счита за доказано от съчинението на един единствен гръцки автор, чиито политически цели могат да бъдат забелязани от всеки неспециалист и няма потвърждение нито в езика на това население, нито в неговия фолклор, с нищо не отличаващи се от езика и от фолклора на останалото българско население. За пръв път се сблъсках с историята на това население по време на изследванията ми върху историята и културните паметници на Бачковския манастир, основан и изграден като „крепост на православието“ сред земите на „еретиците“, които се считат за последователи на апостол Павел, получили от него Христовото учение. Тези изследвания бяха моя служебна задача още по време на дейността ми като щатен сътрудник на Националния институт за паметниците на културата в София между 1965 и 1970 г. – прилагателното „национален“ беше добавено вече след напускането ми на този институт, но липсата му с нищо не понижаваше важността на задачите, които ръководството и сътрудниците ми си бяха поставили и преследваха през следващите десетилетия. Моите изследвания върху историята и паметниците на живопистта и архитектурата в Бачковския манастир не прекъснаха с напускането ми на института и преселването ми в Германия, а продължиха и през следващите десетилетия, чак в новото хилядолетие, когато много пъти съм се връщал на същата тема – без обаче и до сега да мога да разреша загадката, свързана с древната „култова“ (според тогавашната терминология) постройка, издигала се от много векове в самия център на манастирските сгради, от която до нас са стигнали само основите и част от надземния ѝ етаж, до която се изгражда съборната църква на манастира, а върху нея – неголямата църква „Свети Архангели“. На тази църква посветих

отделно монографично изследване и там разреших всички спорове относно нейния произход и нейната датировка³.

Както във Филипи, така и във Филипопол/Плъвдив/Пловдив, откриваме пряко отражение на „вътрешно-конфесионалните” борби, които разтърсват християнството още от първите векове на неговото разпространение и утвърждаване, намерило своята първа кулминация в средата на XI век, когато то окончателно се разделя на източноправославно и римокатолическо. Но това разделяне се предшества от цяла поредица други събития, не само разкъсващи неговото единство, но и определящи двата съвършено различни начини на неговото изповядване: в рамките на строго йерархична система на управление от една страна и на свързаните от Христовото учение общини на вярващите негови последователи. И ако първият конфликт между тези две коренно противоположни по своята същност форми на изповядване на тази религия, отличаващи се не на последно място и по тяхното верую – Символа на вярата, възприет от тях – виждаме още при първия „Вселенски” събор през 324 г., следващите векове не само няма да изгладят и заличат тези противоречия, но още повече ще ги изострят. И едната от двете страни ще наложи със средства коренно противоположни на Христовото учение свята доминация над другата, разрушавайки до основи стоици нейни молитвени домове и изгаряйки на кладите десетки хиляди нейни привърженици⁴.

Ако и тези „вътрешно-конфесионални” борби да изпълват цялото ранно средновековие, една от първите техни кулминации следва непосредствено края на Първото българско царство и настъпилото

³ За датирането на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир, в: Асен Чилингиров, *Българската архитектурна школа. Изследвания I*, Берлин, 2007, второ издание в: А. Чилингиров, *Бачковският манастир. Изследвания*, София: «Херон-Прес», 2015.

⁴ На тази тема е посветена студията ми *Единосъщнен и подобносъщнен*, публикувана в Интернет още през 2005 г., а в печатно издание 10 години по-късно в сборника от мои изследвания *Българската църква* (вж. по-горе, бел. 2), с. 99–122. Ще добавя само, че това мое изследване за първи път от близо 1600 години прави критичен разбор на считания за основна догма в християнството принцип за троичността в проявата на Бога, нейния произход и същност.

малко след този край подчиняване на Българската архиепископия под Цариградската патриаршия след смъртта на българския архиепископ Давид в 1037 г. Но и това събитие е предшествано с няколко години от друго събитие, което не само не се отчита от историците, но и изобщо не се забелязва от тях – първото голямо гонение на привържениците–последователи на арменската автономна църква, за което се взима решение на трите синода на Цариградската патриаршия през 30-те години на XI век⁵. А то е свързано непосредствено с личността на основателя на Бачковския манастир, арменец Григорий Пакурян⁶, произхождащ от граничната област, разделяща православните грузинци-халкедонисти от „монофизитите“ арменци. И в последвалата кръвопролитна война между привържениците на двете противни конфесии, неговият баща с двамата си сина, Абасий и Григорий, взима страната на враговете на своя народ, при което Григорий достига до самия връх на византийската военна йерархия като domestik/военачалник на Запада, следващ по ранг само императора, Алексей Комнин. И този Григорий Пакурян ще основе своя манастир в самия център на земите на еретиците-павликяни като „крепост на православието“, а църквата, построена **само за богослужения в негова памет**, ще бъде издигната върху основите на „еретически“ молитвен храм.

В основата на моите съображения за целта и реализирането ѝ при първото пътуване на апостол Павел в Европа са залегнали ясни и недвусмислени противоречия между разказа за пътуването на апостола в *Деянията на апостолите*, единствения писмен извор за събитията, свързани с това пътуване, и начина, по който то се представя в тълкуванията на богословите и историците, положили осно-

⁵ Протоколите на тези синоди с техните решения се съдържат в ръкопис Es-corial RI 15 и са публикувани в: G. Ficker, *Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites (Festschrift der Universität Kiel zur Feier des Geburtsfestes S. M. des Kaisers und Königs Wilhelm II., Kiel 1911, с. 3 сл.* За тях вж. моите бележки в студията ми *Агиографията на Борис и Глеб и проблемът за йерархичното позначение на руската църква* в: А. Чилингиров, *България и покръстването на русите*, София: „АЛФАГРАФ“, 2011, с. 67, бел. 1.

⁶ Тук, както и в другите мои изследвания, за името на Григорий възприемам неговата арменска форма, както той подписва Типика на манастира и българския правопис на арменските имена.

вите на църковната история. Във Филипи няма, а и никога не е имало река, за каквато се споменава на много места в *Деянията на апостолите* и която е свързана най-тясно със събитията по време на първото и второто пътуване на апостола. За разлика от Филипопол/Пловдив, край който тече пълноводната и единствена през средновековието плавателна река на Балканския полуостров, която със своите многобройни притоци напоява цялата тракийска земя южно от Балкана и дори със своето тракийско-българско име, Хебър, на гръцки Еврос, дава името си на нашия континент, Европа – и това е *свещеното име* на *свещената* река, извираща от преспата под най-високия връх на Балканския полуостров, в чието подножие, в един храм, според преданието на неоплатониците, е бил по-светен Орфей, Учителя на траките, а не името на отвличената от Бика/Зевс девойка в елинската митология. Към тази река се отправя в съботата след пристигането си в града апостол Павел, търсейки градската синагога. Там той държи първата си проповед на европейския континент, а в свещената река на траките кръщава и първата европейка-християнка Лидия. Също по тази река той ще отплува с кораб след второто си пътуване в Европа, за да се завърне след петдневно плуване по нейното течение в Троада, отправната точка на неговите пътувания в Европа. И тази река, също както синагогата в града, не са съчинени от автора на *Деянията на апостолите*, като безброй други измислици в приписваното на евангелист Лука Евангелие, а са реално съществували – за разлика от „затвора във Филипи“, който се показва на поклонниците в града и който всъщност не е нищо друго, освен цистерна за вода към един от храмовете на римските колонисти в този град, в който не е имало административни сгради нито на римските, нито на местните власти – князе, според *Деянията на апостолите* – каквито имало само в големия град на траките с история, протекла в течение на много хилядолетия преди нашата ера. И в този град се запазва до XIX век предание за посещението на апостола, записано от пътешественици⁷.

⁷ *Чужди пътеписи за Балканите. Арменски пътеписи за Балканите (XVI–XIX век)*, София: «Наука и изкуство», 1984, с. 73.

За разлика от Филипи и неговата църковна община, за чиято роля в историята на ранното християнство няма никакви сведения нито в епиграфските, нито в архитектурните и художествените паметници, Филипопол/Пловдив играе извънредно важна, дори централна роля още през първите векове на християнството, за която свидетелстват не само резултатите от археологическите изследвания в града и цялата негова околност, но също и писмените исторически извори, колкото тези извори и да са били унищожавани и манипулирани още през IV век, когато от протоколите на първите църковни събори, към които се причисляват освен Никейския и Сердикийския, още пет други събори в Сирмиум, центъра на ранното християнство в нашите земи, биват унищожени всички сведения за това християнство, включително списъците на делегатите от него. В следващите години тези събори, на които участват представители от цялото християнство, ще бъдат обявени от „православната“ църква за недействителни. Също така всички църковни общини по територията на централния и северен Балкански полуостров, включваща екзархата Източен Илирик и римските провинции на изток от Места, ще бъдат без изключение отлъчени от „православната църква“, независимо от обстоятелството, че тези църковни общини, основани още през втората половина на първи век сл. Хр., представляват население, значително по-многобройно от всичкото християнско население в останалата част от Европа.

В този смисъл, при подмяната в името на Филипопол във всички църковни документи, отнасящи се до раннохристиянската църква и нейната организация, извършена по всяка вероятност още преди края на IV век, едновременно с отлъчването на неговата църква от „православието“, не може да става и дума за случайна грешка или недоразумение⁸. От протоколите на църковните събори, включи-

⁸ За тази подмяна спомага и обстоятелството, че не само през античността, но и до края на османското владичество заедно с официалното название, на града употребявано при всички писмени документи, в разговорния език едновременно е било използвано и името Филипи, което през време на османската власт е заменено с названието Филибѐ, станало задължително за официалните документи. А това означава и че местното старохристиянско население под Филипи трябва да е разбирало Филипопол – също във връзка с пътуванията на апостол Павел.

телно списъците на делегатите и епархийските списъци на православната църква, името на града Филипопол и неговата митрополия, респ. епископия, се заличава. Заедно със заличаването на името Филипопол в църковните документи, включително отнасящите се до църковната история писмени източници, се съставят не само нови фалшиви документи за „епископията Филипи“, но се изготвят и фиктивни списъци на цяла поредица епископи, стояли начело на тази мнима и несъществуваща епископия⁹, и едва археологическите изследвания от средата на XX век ще покажат, че във Филипи, „седището на епископ“, до края на V век изобщо не е имало нито християнско население, нито християнска църковна община и църкви, а построените през втората трета на VI век църкви са използвани от „еретици“ и съответно още преди края на VI век са били разрушени, също както останалите стотици „еретически“ църкви по територията на бившите римски провинции от екзархата Източен Илирик и останалите провинции в източната и централната част на Балканския полуостров.

Настоящото изследване няма за цел да представи доказателства за ранното християнство в нашите земи и по-специално във Филипопол/Пловдив. Те се съдържат в богатата библиография за тези изследвания, които протичат повече от едно столетие и продължават буквално до днес, като едва ли не всеки ден носят нови доказателства за живота и дейността на християнската църква и църковна община още през първите четири века, свързани със строежа, но и разрушаването на техните архитектурни и художествени паметници, чието множество и многообразие може да се сравнява с главните центрове на християнската култура и изкуство в Европа¹⁰.

⁹ Виж Pius Bonifacius Gams, *Series episcoporum ecclesiae catholicae*, Regensburg: «Josef Manz», 1873 (перп. Graz: Akad. Druck- und Verlagsanstalt, 1958), с. 427. В продължение на много десетилетия тези списъци са предмет на оживени спорове между историците и богословите, тъй като включват и редица имена на измислени константинополски патриарси от времето, когато Константинопол и неговите йерарси са подчинени на епископията Хемимунт.

¹⁰ Преглед на библиографията за изследванията на ранното християнство във Филипопол/Пловдив вж. преди всичко в: Елена Кесякова, *Philippopolis – Филипопол през римската епоха*, София: «Агатó», 1999.

Макар и раннохристиянските художествени и архитектурни паметници от Филипопол/Пловдив и неговата околност да не са предмет на това изследване, тук не може да не се обърне внимание на обстоятелството, че такова съсредоточаване на раннохристиянски художествени и архитектурни паметници няма другаде по територията на нашата съвременна държава – дори и в София/Сердика, която е била митрополитско седалище и е подслонила над 250 делегати от църковните общини в цялата римска империя по време на вселенския събор в 343 г. няма тъй много паметници от раннохристиянската епоха. Само по територията на град Пловдив и на съседния античен град Диоклецианопол, съвременния Хисар, заедно с близката околност, са открити досега останките на над 20 раннохристиянски църкви, повечето от които построени още през IV век, многократно разрушавани и престроявани от IV до VI–VII век. Проучването на тези архитектурни паметници с тяхната скулптурна, мозаична и живописна украса по време на тоталитарната власт беше по идеологически причини ограничено, като паметниците на изкуството и културата бяха обявени за паметници на чужда власт, произведения на строители и художници чужденци – в научните трудове и в учебниците за училищата и университетите беше възприет терминът „римско изкуство и римска култура в България“, а за произхода на художествените и архитектурните форми на паметниците се търсеха и съчиняваха външни влияния и връзки с най-далечни художествени и архитектурни паметници, църкви и дворци, намиращи се на много хиляди километри от нашата родина, без да бъдат забелязани техните специфични белези и връзки помежду им дори в най-близката околност, характерни за стила и маниера на строителите и художниците в течение на много хилядолетия преди установяването на римската власт по територията на нашата родина.

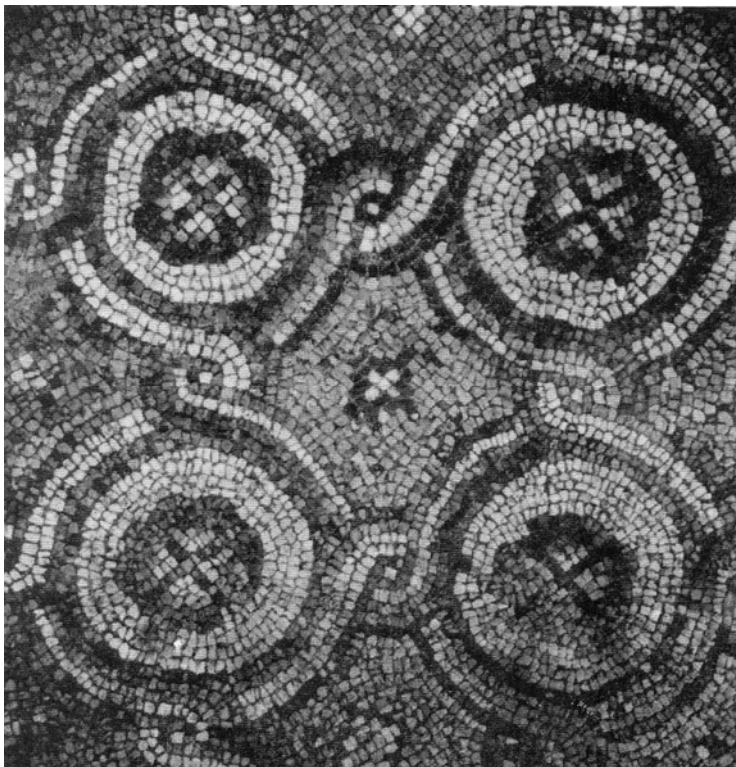
Не по-малко отрицателно е становището и на християнската църковна археология по отношение на паметниците от раннохристиянската епоха в България. И тук са възприети шаблони и клишета нямащи нищо общо с действителността. Названието византийско изкуство и византийска култура се прилага за всички архитектурни и художествени паметници у нас, възникнали дълго преди края на VI

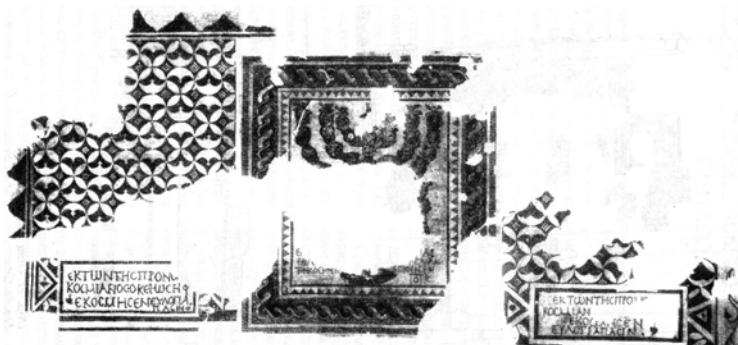
(ΑΓΙΑ) ΕΙΡΗΝΗ / Божественият Мир

Третото лице от раннохристиянската («арианска») троица
 Централна композиция от поговата мозайка на т. нар. Перистилна сграда в Пловдив

Според схващанията на старото християнство, Бог се изразява в три лица: Божествена Мъдрост (Света София), Божествена Сила (Агиа Динамис) и Божествен Мир (Агиа Ирина), а това трето лице отговаря на понятието «нирвана» в източната философия – крайна цел на човешкото земно съществуване. На тази света троица цар Константин Велики замисля да изгради и посвети трите главни храма в своята столица, Константинопол. До края на живота му е построена само първата от тези три църкви, цариградската „Света София“, която става главен християнски храм в града. Построяването на другите два храма се осъществява по време на Констанций II, за да станат те през следващите десетилетия, заедно с главния християнски храм, „Света София“, прицелна точка за „православните“ монаси-фанатици и да бъдат многократно опожарявани и разрушавани, докато след голямото въстание Ника през втората трета на VI век Юстиниан обяви цялото християнство за православно и за негов главен храм – новопостроената църква «Света София», изградена на мястото на първоначалната сграда, основана от Константин Велики.

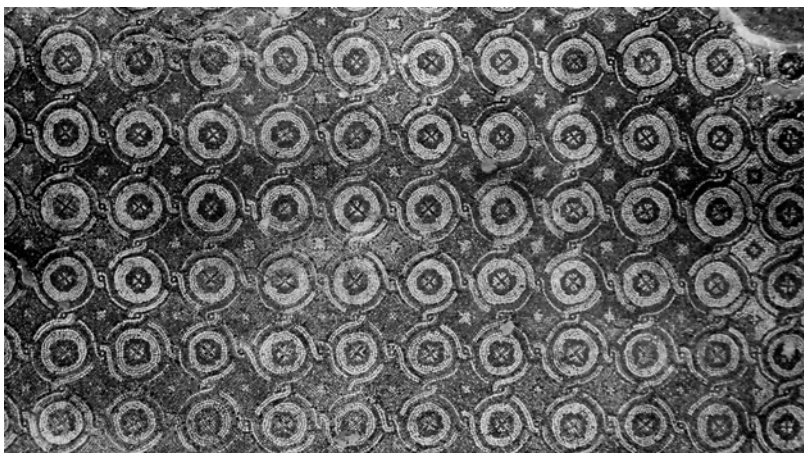
Филипопол, подова мозайка от Епископската базилика, детайл

Филипопол, подова мозайка от синагогата
Фотоснимки Елена Кесякова

Изворът на Живота
Централна композиция на подовата мозайка в южния кораб

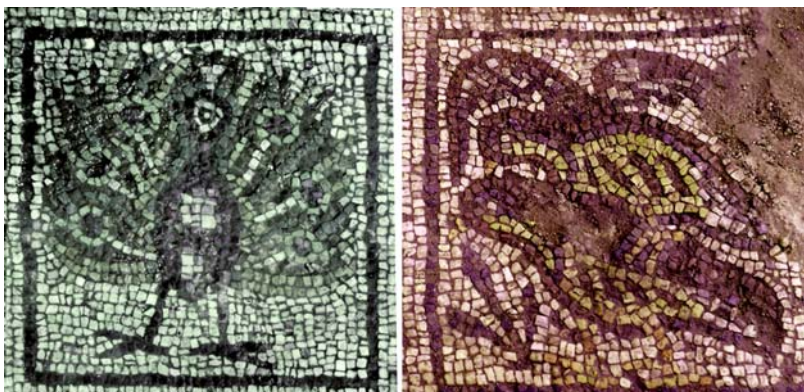
Подова мозайка в средния кораб (детайл)
Фотоснимки Елена Кесякова

Филипопол, Епископската базилика
Фотоснимки Елена Кесякова

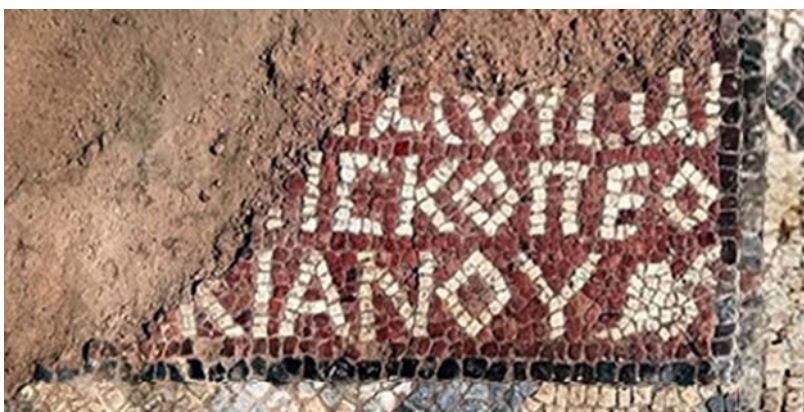
и след началото на XIV век, независимо, че тогава не съществува византийската империя – то се прилага по правило за всички български паметници, възникнали на територията, извън границите на византийската империя. Някои български историци и изкуствоведи дори съчиниха понятията „ранновизантийско“ и „късноравноапостолско“ изкуство, прилагани върху паметници, нямали нищо общо с византийската култура, така че не могат да представляват никакви нейни зачатъчни или остатъчни форми. И важното в случая с архитектурните и художествените паметници по територията на нашата родина, е че те не само не са близки или подобни на съответните паметници, възникнали по територията на византийската империя и нейните непосредствени влияния, но най-често изразяват принципи или идеи, напълно противоположни по своята същност на византийските. И тук не се касае за никакви дребни отлики, характерни за прояви на отделни творци или школи, а за съществени отличия, резултат на разликите в тяхното предназначение във връзка с извършването на богослужението по начин, различен от прилагания във византийското богослужение.

Буквално досега нито богословите, нито историците на изкуството могат да дадат обяснение както за образния език на мозайките в църковните паметници, чиито останки са стигнали до нас, нито за предназначението на някои от тях, а още по-малко за съществени отлики в архитектурния план на църковните сгради. По същия начин, след като не са известни причините, предизвикали възникването и създаването на определени художествени форми и сюжети, естествено не може да се обясни и тяхното систематично разрушаване, а когато тези особени сюжети и форми биват регистрирани, съчиняват се нелепи обяснения, опиращи се единствено на научните титли и общественото положение на авторите в условията на тоталитарния режим, но и дълго след неговия катастрофален провал¹¹.

¹¹ Темата за особеностите на раннохристиянските художествени и архитектурни паметници по територията на нашата родина излиза от обсега на това изследване – тя е разгледана подробно в книгата ми: *Софийската „Света София“ и нейните изследвания*, София: «Херон Прес», 2014.

Филипопол, Епископската базилика
Детайли от горния слой на подовата мозайка
Фотоснимки Елена Кесякова

Филипопол, Епископската базилика
Детайл от паметния надпис върху подовата мозайка
Фотоснимка интернет

Както вече беше споменато по-горе, в студията ми аз не засегнах богословските спорове за ранното християнство и изобщо за християнството, които през последните две десетилетия излизат извън рамките на университетите и църквите, а намират широк отзвук във всички сфери на обществения живот във всички европейски страни. В тези спорове, които се водят между различни течения на богословието сред представителите на главните християнски конфесии в Западна Европа, но и извън тях, централно място заема дейността на апостол Павел – а тази дейност е и една от централните теми на моето изследване. Тъй като тази тема е твърде широка и надхвърля неговите рамки, ще се опитам тук само да дам няколко най-общи сведения, доколкото не само българската, но също гръцката и руската общественост не е дори повърхностно запозната с тези спорове. От една страна са представителите на така наречения „радикален критицизъм“, които не са никакви атеисти, а почти изключително хабилитирани богослови и някои от тях са заемали до неотдавна духовни постове като протестантски пастори. Това се отнася и до глания идеолог на това течение, д-р Херман Детеринг. Те имат своя организация със седалище Амстердам, печатен орган и сайтове в социалните мрежи. Голяма част от техните публикации са свободно достъпни в интернет, а главните им теоритически трудове са издадени в печатни издания и са широко коментирани в печата, радиото и телевизията¹². В основата на техните теоритически трудове е становището, че липсата на изворни сведения поставя под въпрос не само съществуването на Христос, но и на апостол Павел, за чиято личност се правят само предположения – също без никакви исторически основания. От представителите на двете църкви, римокатолическата и протестантската, тези трудове обикновено не се обсъждат и дори не се споменават.

¹² Тук могат да бъдат посочени само някои от главните публикации: Hermann Detering, *Paulusbriefe ohne Paulus? Die Paulusbriefe in der holländischen Radikalkritik*, в: Kontexte, German Edition (ISBN 9783631447871), 1992; същ., *Falsche Zeugen: Außerchristliche Jesuszeugnisse auf dem Prüfstand*, «Amazon, Kindle Edition», 2011; същ., *Die Lust der Welt und die Kunst der Entsagung*, «Amazon», 2013. Повече информации в печатния орган на организацията „The Journal of Higher Criticism“, Amsterdam, в обществените медии, а така също на официалната страница на организацията: www.radikalkritik.de.

За разлика от това един вид периферно богословско течение, едно друго течение и неговите публикации намират напоследък много широк отзвук сред обществеността. Негов главен представител е пенсионираният професор по новозаветна егзегетика (тълкувание на Новия Завет) Клаус Бергер (Klaus Berger, *1942), който след като в продължение на над 30 години е чел лекции и завеждал катедра в един от най-прочутите германски университети, обявява с цяла поредица от големи книги, много статии и интервюта, че това, на което е обучавал хиляди студенти, не е вярно. Издава нов немски превод на Новия Завет (над 1500 страници), в който са включени и много апокрифни текстове, считани от църквата и до сега за еретически, както и ново тълкувание на Новия Завет в грамаден том, по-голям от новото българско синодално издание на Библията. Неговата теза, най-общо казано, е, че след реформацията много поколения усърдни богослови с тълкуванията си до такава степен изопачават Христовото учение, че от него изчезват основните предпоставки на християнството¹³. С фалшификациите на Христовото учение от страна на официалната църква и особено на редактираните в IV век синопитични евангелия проф. Бергер обаче не се занимава – също както не се занимава и със съчиненията след IV век и включени в текста на Евангелието истории за детството на Исус и Дева Мария, с „поклонението на мъдреците в кошарата“ и „клането на децата по заповед на Ирод“, които стават любима тема на „свободомислящите“ журналисти и изпълват всяка година по време на коледните празници не само „жълтата“ преса, без каквито и да било реакции от страна и на двете църковни конфесии.

След като „капацитетите“ по егзегетика, дори при наличието на основателни критически забележки от страна на „радикалните критици“ относно верността на евангелския разказ, не се занимават с

¹³ И от неговите научни трудове тук могат да бъдат споменати само главните: *Exegese des Neuen Testaments*, Heidelberg: «Qelle & Meyer», ²1984; *Qumran und Jesus. Wahrheit unter Verschluss*, Stuttgart: «Quell», 1993; *Psalmen aus Qumran*, Stuttgart: «Quell», 1994; *Theologieggeschichte des Urchristentums*, ²Tübingen 1995; *Hermeneutik des Neuen Testaments*, Tübingen/Basel: «A. Francke», 1999; *Die Urchristen. Gründerjahre einer Religion*, München: «Pattloch», 2008; *Kommentar zum Neuen Testament*, Gütersloh: «Gütersloher Verlagshaus», 2011; *Die Bibelfälscher. Wie wir um die Wahrheit betrogen werden*, München: «Pattloch», 2013.

новосъчинените украшения на евангелията, много естествена е липсата на интерес у тях и върху подробностите за пътуванията на апостол Павел, като не забелязват – или се правят че не забелязват – фрапиращите несъответствия между описанието на събитията при пътуването на апостола и действителността¹⁴. А това дава широки възможности на гръцката църковна пропаганда да обсеби и тази история, в която тъкмо смесването имената на Филипи и Филипол играе основна роля. Ако българският читател хвърли най-бегъл поглед върху която и да е от десетките истории на ранното християнство в Европа, включително в Уикипедия, ще научи, че в първото и второто свое пътуване в Европа апостол Павел не е отишъл в страната на македонците, където Господ го изпратил да проповядва Благата вест на Христовото Слово, а стигнал само до „Филипи“, на 15 км. от брега на Егея и от там се отправил към страната на елините. В тази страна проповядвал, бил малтретиран и затварян в затвори. Но основал елинската, т.е. по съвременна интерпретация „гръцката“ църква – чийто продължител и наследник е Гръцката православна църква. Също както неин наследник и продължител е Руската православна църква.

А Българската православна църква е тяхно чадо (или изчадие).

¹⁴ В цялата богословска литература на изток и на запад ми е известен само един единствен научен труд, чиято цел е да изследва историческата стойност на *Деянията на апостолите*: Alfred Wikenhauser, Alfred, *Die Apostelgeschichte und ihr Geschichtswert*, Münster i. W.: «Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung», 1921 (=Neutestamentliche Abhandlungen. Herausgegeben von Prof. Dr. M. Meinertz, Münster i. W., VIII Bd. 3.–5. Heft), защитен и публикуван първоначално в 1914 г. като докторска дисертация. В отпечатания на 458 страници голям формат том не се отделя нито една страница за анализ на обстоятелствата, засягащи Филипи, обстановката в града, проповедта сред юдеите на „молитвеното място“, кръщението на Лидия и затвора, както и „отплуването от Филипи с кораб“, описани в *Деянията на апостолите*, а се подлагат на критика известни несъответствия в композицията на разказа и неговия литературен стил, забелязани още от Харнак (Adolf von Harnack, *Die Apostelgeschichte*, Leipzig, 1908; същ., *Neue Untersuchungen zur Apostelgeschichte und zur Abfassungszeit der synoptischen Evangelien*, Leipzig 1911). Отбелязва се обаче и несъответствието между разказа в *Деянията* и *Посланието до римляните* (15,19), според което Павел е предал Христовото учение на цял Илирик, за което пътуване в *Деянията* не се съобщава нищо (с. 244 сл.) – за коментара на Теофилакт Охридски по същия въпрос вж. бележките в първата ми студия.

В моята първа студия не разглеждам резултатите от археологическите изследвания във Филипи, въпреки че за тези изследвания, протекли в течение на много десетилетия, има богата литература, пръсната предимно сред труднодостъпните не само в България гръцки научни периодични издания, но също и в трудове на известни чужди изследователи¹⁵, голяма част от които имах възможност да ползвам в Берлинските библиотеки. Имах обаче и възможността да се запозная на място с резултатите от последните значителни разкопки след разчистването на терена по време на посещението ми на града през юни 1978 г., когато направих и поредица от фотоснимки, представящи състоянието на църквите малко след започването на тяхната реконструкция. А тези фотоснимки придобиват сега, близо 40 години по-късно, документална стойност. Междувременно в интернет е публикувана и голяма серия цветни фотоснимки, изготвени в 2012 г.¹⁶, показващи съвременното състояние на архитектурните паметници след тяхната реконструкция, а сравнението между едните и другите показва не само размерите на извършените реконструкции, но и колко малко в действителност е запазено от оригиналните постройки с тяхната пластична и мозаична украса. При моето посещение във Филипи през 1978 г. между запазените остатъци от строежа на двете големи църкви, Базилика А и В и от Октогона, нямаше нито една изцяло запазена колона и само три капители от Базилика А. На форума колоните бяха вече „реконструирани“, т.е. издялани от съвременни материали (изкуствен мрамор) и поставени върху отчасти запазените техни бази със също новоиздялани капители, а в големите църкви и Октогона още се водеха подготвителните работи и не беше

¹⁵ Вж. преди всичко: Paul Collart, *Philippes, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu' à la fin de l'époque romaine, I-II*, Paris, 1937 и Paul Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris: «E. de Boccard», 1945 (=Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome), както и кратките обобщителни бележки на Ralf Field Hoddinott, *Early Byzantine churches in Macedonia and Southern Serbia. A study of the origins and the initial development of East Christian art*, London: Macmillan [...], 1963.

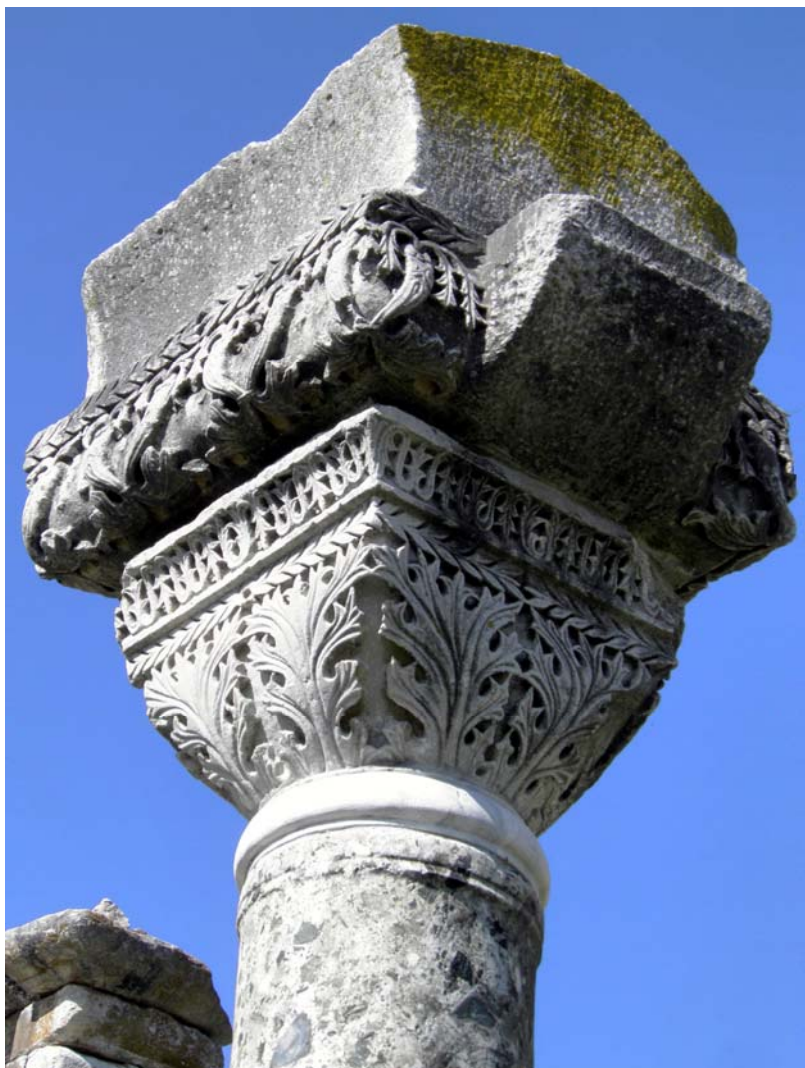
¹⁶ www.commons.wikimedia.org/wikid/Category:Philippi?uselang=de

Филипи, Базилика В
Реконструираната част от църквата до 1978 г.
Фотоснимка А. Чилингиров, юни 1978 г.

поставена нито една колона. От направените през 2012 г. и публикувани в интернет фотоснимки за специалиста не е никак трудно да забележи кое е оригинал и кое – подправка. При публикуваната там фотоснимка на капител с горната част от колоната и абака над него се вижда, че оригинал е само абакът над капитела, докато самият капител е новоиздялан от съвременни каменоделци и неговият материал е местен, гръцки, мрамор, а не както при повечето релефи, саркофази и капители от скулптурната украса на Юстиниановите църкви, като напр. в Стоби, произведения на каменоделните работилници край Мраморно море, използващи проконески мрамор.

Това, което ми направи най-силно впечатление при наблюденията на разкопките, беше твърде малкото количество от строителния материал, запазен при развалините. В източната част

Реконструиран (новоиздълан) капител
Фотоснимка интернет (С. Raddato), 2012 г.

Филипи, Базилика В

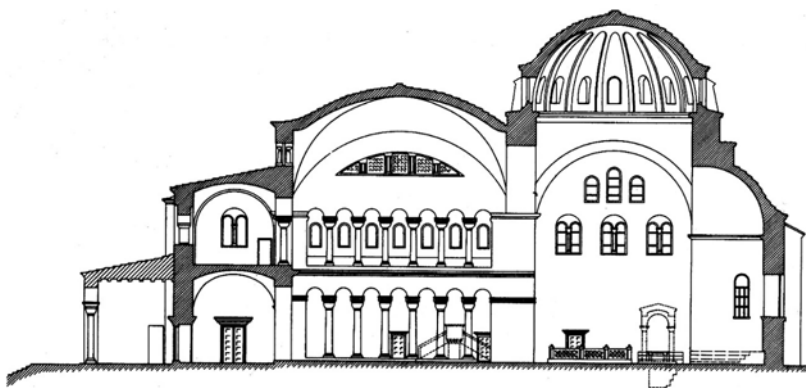

Възстановителни работи по форума
Капителът на първата колона още не е издълян
Фотоснимка А. Чилингиров, юни 1978 г.

Филипи, форумът

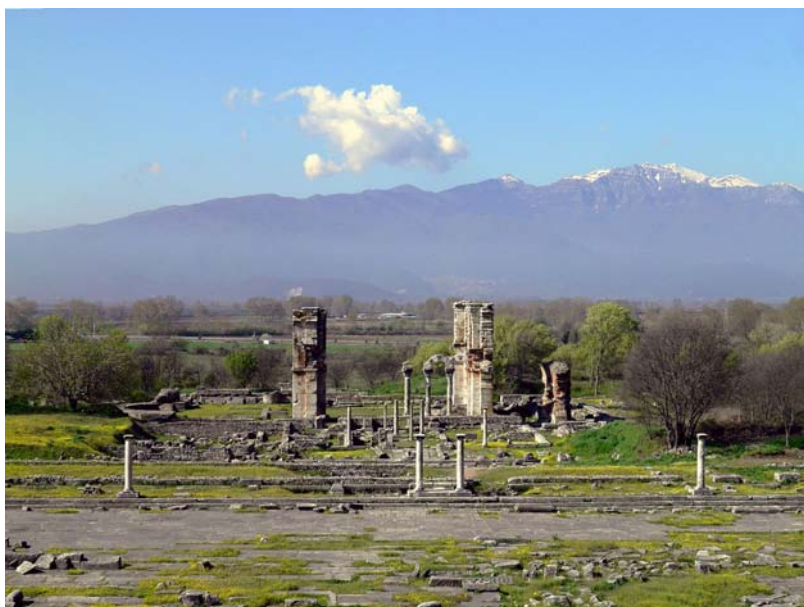
Възстановителни работи по Базилика В
Колоните с капителите още не са изработени и донесени
Фотоснимка А. Чилинзирев, юни 1978 г.

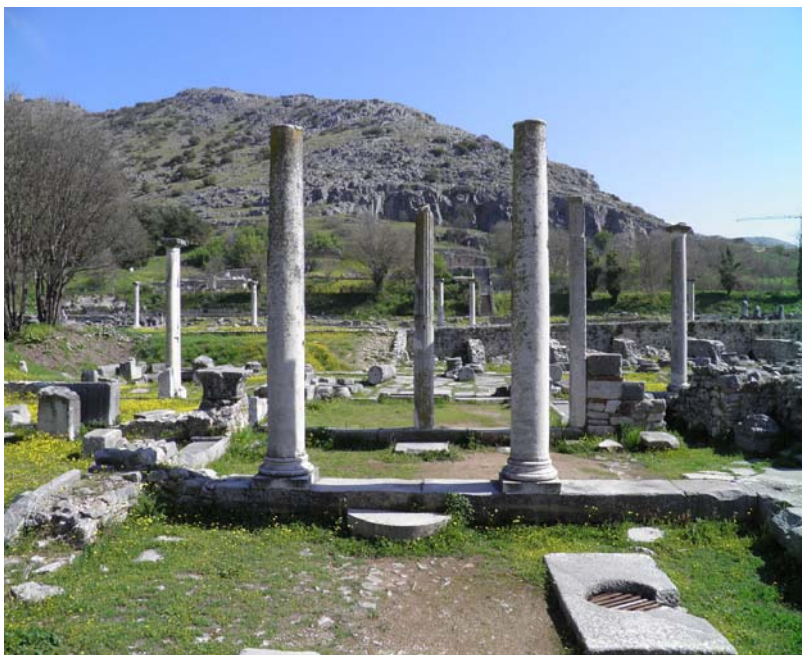
Филипи, Базилика В, Втора трета на VI век
Надлъжен разрез – реконструкция Пол Льомерл

от Базилика В нямаше никакви следи дори от основите, които да позволят реконструкцията на техния план – в този смисъл за мене още тогава беше ясно, че реконструкцията на плана и разреза на тази църква, публикуван от Льомерл и след това многократно репродуциран в повечето от изследванията и учебниците за византийската архитектура, като напр. стандартния труд за късноантичната и раннохристиянска архитектура, *Propyläen Kunstgeschichte*¹⁷, са изцяло хипотетични и съчинени, макар и въз основа на плана на аналогични постройки, стигнали до нас в значително по-запазен вид. А именно от специфичните белези на всяка отделна църква от християнската средновековна архитектура, като разпределението и устройството на олтарното пространство, паметните надписи и мозаичната, респ. стенописна украса, до нас не е стигнало нищо, което би позволило точната датировка на паметника, но и причисляването му към определено течение в религиозните, философските, художествените и духовните възгледи на (казано на съвременен език) инвеститорите за изграждането и украсата на сградата. И този въпрос ще остане в течение на много десетилетия неизяснен.

¹⁷ Beat Brenk, *Spätantike und frühes Christentum = Propyläen Kunstgeschichte, Supplementband*, Frankfurt am Main/Berlin/Wien: «Propyläen-Verlag», 1985, с. 184, фиг. 35.

Филипи, общ изглед на форума с Базилика В
Фотоснимки интернет, 2012 г.

Филипи, форумът
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Реконструкцията на форума с неговите колони и прости капители е извършена по същия начин, както при колоните и капителите от Бализика В, макар и в западната му част да е останала – най-вероятно поради липса на средства – незавършена и на последните колони не са поставени капители.

Малките размери на форума и скромната украса на колоните показва, че и той, както и езическите храмове, на чието място в VI век се изграждат големите християнски църкви, са от предхристиянската епоха на Филипи и са изградени за местното население, състоящо се изключително от римски колонисти ветерани, а не за епископски център, за какъвто досега го представят гръцките историци и богослови. А както се виждаше вече и след привършилите разкопки в града, липсваха всякакви следи от каквито и да е представителни обществени сгради.

Филипи, форумът
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Филипи, форумът
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Филипи, форумът
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Фотоснимка А. Чилингиров, 1978 г.

Фотоснимка интернет, 2013 г.

Филипи, Базилика А, оригинален капител

Както беше вече отбелязано по-горе, при посещението ми на Филипи през юни 1978 г. заварих там само три оригинални капители, единия от които заснех. 40 години по-късно този капител си седи на същото място, тъй като авторите и изпълнителите на проекта по реконструкцията и до сега явно не могат да определят мястото, където той се е намирал в сградата и неговите функции в нея. Същото се отнася и до другите два запазени оригинални капители, поставени върху колона и пиласٹر, да напомнят на следващите поколения за величието и великолепието на разрушената църква, от чиято пластични и художествена украса, също както при Базилика В, нищо друго не е стигнало до нас – никакви подови и стенни мозайки, никакви стенописи и дори названието на техните патрони и строители. А разрушаването на тези забележителни паметници на изкуството продължава и до сега да бъде приписвано на варварските народи – в конкретния случай това са „българите-езичници“, които били завладели, ограбили и разрушили града с неговите църкви.

Фотоснимка интернет, 2013 г.

Филипи, Базилика А, колона и пиласٹر с оригинални капители

Посещението на Филипи през юни 1978 г. беше по време на първото ми пътуване по следите на българските художествени и архитектурни паметници извън границите на нашата съвременна държава. Дотогава познавах само разрушените църкви в Плиска, Преслав и западните области на българската средновековна държава. През следващите две десетилетия щях да видя още стотици други разрушени църкви, чиито следи са били повече или по-малко заличени. И те не бяха само български, макар и техните рушители да са били едни и същи. За всички тях, дори когато броят им надхвърли 600, се твърдеше и продължава да се твърди от техните изследователи, че са били разрушени от „варварските народи“ по време на някакво тяхно мнимо преселение. А църквите са разрушени с прилагането на свършена рушителна техника и с логистика, надминаващи многократно техническите възможности на „варварските народи“ – независимо от това как тези народи се именуват: славяни, авари, готи, хуни, българи. Дори и когато от разрушените църкви не остават никакви следи.

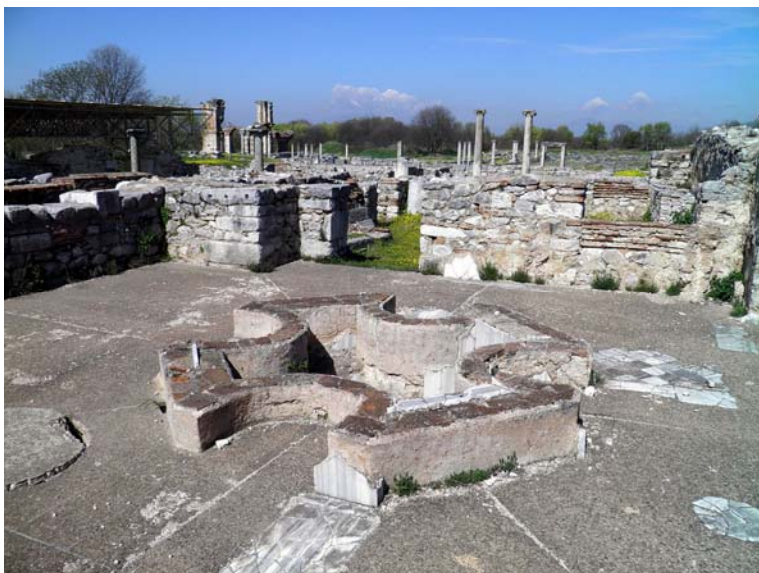
Археологическите изследвания разкриват едно много важно обстоятелство. Липсата на всякакви погребения във и около постройките в VI век части на църквите свидетелства, че и двете църкви, както и Октогонът, са имали много кратко съществуване и по всяка вероятност са били разрушени още преди края на VI в., също както болшинството от над 600-те църкви по територията на Източен Илирик, Тракия и Нова Скития – сринати до основи още преди митичното „славянско нашествие”. А много важно е обстоятелството, че от огромните по размер църковни сгради във Филипи едва са събрани материали, за да бъдат възстановени по два стълба в източната и западната част на Базилика В. В нея не са запазени **дори следи** от подовите и стенните мозайки, присъщи почти за всяка църковна постройка от IV до VI век и особено за Юстиниановата епоха.

За разлика от Базилика А, Базилика В и Базилика Extra Muros, в страничните помещения на Октогона са разкрити подови мозайки – в преддверието с орнаментален декор, а в Баптистериума и със символни изображения, които обаче нарочно са заличени и изкъртени. По време на моето посещение във Филипи подовите мозайки бяха в процес на разчистване и достъпът до тях беше забранен. 40 години по-късно тяхното разчистване и консервацията им са приключили и те вече са експонирани за разглеждане от публиката, а от някои има публикувани фотоснимки също в интернет¹⁸, макар че специална научна публикация за тях с анализ на техните изображения и сравнения с близки в стилово и художествено отношение мозайки в останалите паметници от V и VI век все още да липсва. Как са изглеждали унищожените изображения можем да узнаем при сравнението на остатъците от подовата мозайка в баптистериума на Октогона във Филипи със сравнително добре запазените подови мозайки на Баптистериума в Стоби. Стиловите и техническите белези на двете мозайки водят до заключението, че са били изготвени ако не от едни и същи майстори-мозйчисти, във всеки случай те са произведения на едно и също ателие.

¹⁸ www.commonswikimedia.org/wikid/Category:Philippi?uselang=de

Филипи, Октагонът
Подова настилка в преддверието
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Филипи, Октогонът
Баптистерият с преддверието
Фотоснимки интернет, 2012 г.

Филипи, Октагонът
Погови мозайки в баптистерия
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Столби, капители от Епископската базилика
Белград, Национален музей
Фотоснимки Национален музей, Белград

Столби, Епископската базилика
Фотоснимки интернет

Стоби, Бантистерият при Епископската базилика
Фотоснимки интернет

Столби, подова мозайка в Епископската базилика
Фотоснимка интернет

Хераклея Линкестис, подова мозайка в Епископската базилика
Фотоснимка интернет

Царичин град / Юстиниана прима
Самолетна снимка, 1937 г.
По Баван / Кондич / Шписер

Царичин град / Юстиниана прима
 Схема на развалините от града с планове на църквите
 По Баван / Кондич / Шписер

* * *

Археологическите изследвания във Филипи съставят една от главните задачи, ако не и централната задачи на историческата наука и археология в съвременната гръцка държава още преди присъединяването на цяла Южна Тракия към Гърция след Първата световна война. Първите научни публикации за Филипи и неговото население се появяват в края на XIX век и поводът за тях е създаването на Българската екзархия в резултат от проведения сред местното предимно българско население референдум за отделянето му от Цариградската патриаршия. Независимо от насилственото изселване на това българско население от цяла Южна Тракия и подмяната му с етнически гърци от Североизточна Турция през 20-те години на миналия век, заедно с унищожаването на неговите материални следи, през следващите десетилетия продължават да се публикуват новосъчинени „исторически“ свидетелства или наново се интерпретират известните от преди данни. Въпреки големите усилия на гръцките археолози да наложат Филипи като център на ранното „гръцко“ християнство, тези изследвания не са в състояние да представят нови доказателства за неговото съществуване, а – както ще покажат резултатите от всички изследвания в тази област – чак до края на V век липсват сведения за наличието в града на гръцко-езична християнска община. Местното население, състоящо се изключително от римски заселници, изповядва официалната религия на римската империя дори след Константин Велики и поднася дарове на божествата от римския пантеон в посветените на него храмове чак до втората трета на VI век, когато очевидно по нареждане на Юстиниан се построяват на мястото на римските култови сгради три големи църкви, третата от които, така наречената Базилика В, се счита за един от главните паметници на Юстиниановата архитектура.

След като резултатите от многобройните археологически кампании преди и след Втората световна война, чак до последното десетилетие на XX век, не оправдават надеждите на обществеността, повечето от въпросите, свързани с „първата християнска община“ остават открити. Причините се търсят в „липса на достатъчно финансови средства“, макар и целият район на града да е разкопан и

повече няма какво да се копае, а добитите сведения са твърде противоречиви и не позволяват задоволителна реконструкция дори на първоначалния план на църквите. Защо при тези забележителни архитектурни паметници не са запазени и следи от тяхната обичайна за Юстиниановите строежи мозаична и пластична украса, никой от историците и археолозите, а най-малко богословите, не е в състояние да обясни. Ако обаче внимателно разгледаме остатъците на повечето християнски архитектурни паметници от същата епоха, ще видим, че това явление не е тъй необичайно и изключително. Защото не само Първа Юстиниана, архиепископският център на префектурата Източен Илирик, но и останалите епископски и митрополитски центрове на римските провинции в централната част на Балканския полуостров, като Стоби, Хераклея Линкестис (при Битоля), Пелагония (при Прилеп), Сердика (София), Лихнид (Охрид) и Амфиполис, а също в южната част на Балканския полуостров, включително Тесалия и Епир, са били разрушени до основи. И тук не може да става и дума за разрушения от земетресения, за каквито е известно, че са ставали през VI век, защото такива солидни постройки, като болшинството епископски църкви, са могли да бъдат разрушени до основи само в непосредствена близост до епицентъра на земетресение. Но и след земетресение или след разрушения при военни действия – за каквито не се споменава в историческите извори – е било обичайно тези църкви да се възстановят. Едно от най-силните опровержения на твърденията за разрушаване на църквите от земетресения или при военни действия е първоначалната постройка на църквата „Св. София“ в Солун, намираща се на мястото на по-късната сграда, запазена до сега. Била е катедрала на считаната за еретическа арианска община в града и нейните основи, разкрити при разкопки през 1978–1981 г. показаха, че тя е била най-голямата църковна сграда на Балканския полуостров. За нейното съществуване и разрушаване липсват каквито и да било сведения в историческите извори, също както липсват сведения за земетресения в града, каквито биха засегнали и намиращите се в непосредствена близост до нея други две големи църкви в Солун – „Св. Димитър“ и „Богородица Архипиитос“. А както е известно от историческите извори, градът е устоял на всички вражески нападения през ранно-

то средновековие. След приключването на разкопките в 1982 г. основите на църквата бяха закопани, без изследванията да бъдат публикувани и без дори да бъде споменато за тях в научната литература, както не бяха споменати и в издадената малко след това монография за построената на нейно място в края на VI век и престроена в VIII век православна църква¹⁹.

Друг не по-малко характерен пример за разрушаването на църквите в централните балкански провинции на римската империя в V и VI век е архиепископският център на Източен Илирик Първа Юстиниана, на сръбска територия, 40 км. западно от Кюстендил. В него са били разрушени до основи не само всичките девет църкви, но също административните постройки и високите крепостни стени, като строителните материали от тях са били отнесени в неизвестна посока и целият район на града е бил изравнен на нивото на земята. Стените на църквите са били сшивани до основите – публикуваният от македонския историк Виктор Лилчиќ списък на регистрираните до 1997 г. разрушени църкви само в Република Македония съдържа данните за 235 от тях²⁰. По изключение са запазени във фрагменти подовите мозайки на няколко стотици от разрушените църкви, а изданието преди 40 години в САЩ корпус на подовите мозайки от IV до VI век в Гърция, без останалите балкански римски провинции, когато още не беше разкопана и една четвърт от тях, съдържа описанието на 228 фрагментарно запазени подови мозайки от църковните сгради²¹. Но само няколко фрагмента от вътрешната мозаична украса на църквите, най-значителните в ротондата „Св. Георги“ в Солун и в цариградската „Св. София“, са стигнали до нас, като единствени църквите в Равена, столицата на „арианската“ дър-

¹⁹ Kalliopi Theoharidou, *The architecture of Hagia Sophia Thessaloniki: from its erection up to the Turkish conquest*, =BAR / International series, Oxford: «BAR», 1988. В тази монография не се споменават извършените в 1978–1982 г. разкопки, а се дава съставения въз основа на сондажи през 1930-те години план от М. Калигас в публикацията му от 1935 г.

²⁰ Виктор Лилчиќ / Венета Илјоска, *Каталог на раннохристиянските цркви во Република Македонија*, в: Македонско наследство, II/1997, бр. 5, с. 21-25.

²¹ Maria Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland IV–VI Centuries I–II*, New York / London: «Garland Publishing Inc.», 1978.

жава на Теодорих, могат да ни дадат днес представа как са изглеждали интериорите на стотиците разрушени църкви.

Публикуваните до излизането на статията ми материали от археологическите изследвания във Филипи, пръснати в десетки трудно достъпни предимно гръцки периодични издания и съдържащи много противоречиви сведения, не можех да използвам за моето изследване. Но и единствената публикация, отчасти обобщаваща тези резултати, монографията на Пол Льомерл, поради липса на надписи за строежа на тези църкви, не допринася с нищо за изясняване на въпроса относно наличието на ранно християнство във Филипи, макар и да показва недвусмислено, че и трите църкви са построени през VI век. Надписите, открити в тези църкви са свързани само с тяхната предшестваша постройка и до края на първата трета на VI век са от нехристиянски римски погребения, както и посветителни надписи на божества от римския пантеон. Особено интересен е случаят с Октогона. Под него се е намирало тракийско светилище със саркофаг и скелет на виден тракийски жрец (?) с богати дарове, включително златен венец, датирани със сигурност до IV в. пр. Хр.²². В много по-късна епоха това светилище е включено в християнска църква, за чиято датировка има само предположения без сигурни доказателства и се водят все още спорове. Това преуств-

²² Изчерпателна публикация на резултатите от разкопките на Лазаридис, както и на находките, междувременно предадени за съхранение и експозиция в музеите, липсва и досега, като единствените сведения за тях са дадени в кратко съобщение: Δημήτριος Λαζαρίδης, *Χρονικά* (1967), в: Αρχαιολογικόν Δελτίον 19/1964, Β' 3 (1967), стр. 372-373. Пилхофер (I, 18) не е съгласен с определението на Лазаридис „македонски“ гроб, като вероятно би предпочел в съответствие с възгледите си за еленизма думата „гръцки“, макар и неговите собствени изследвания и обобщението му на резултатите от всички дотогавашни изследвания да показва, че в целия изследван от него район липсват всякакви данни за население от „етнически гърци“, каквито ще се появят там едва след гръцко-турската война от 1922 г., когато коренното българска население бива изселено и заменено с „етнически гърци“ от Мала Азия. За отбелязване е обаче, че този македонски или тракийски гроб не се отбелязва никъде в богатата научна литература за трако-македонските гробове – вж. преди всичко: Stella G. Miller, *The Tomb of Lyzon and Kalikles: A Painted Macedonian Tomb*, Mainz, 1993, където се дава каталог на откритите дотогава 82 македонски гробници с литературата за тях и под № 23 на стр. 111 се посочва гробът със саркофаг от Филипи.

ройство не е извършено преди началото на V в. сл. Хр., а опитите на видни гръцки изследователи да свържат светилището с името на апостол Павел, се оказват лишени от всякакви основания – ако и тези предположения да се представят на смирените поклонници-туристи като факт и посещението на „църквата на апостол Павел“ да влиза в програмата за маршрута им, представена и в печатните пътеводители за старините. Макар и всички чужди, а напоследък и гръцки изследователи, да отричат всякакви връзки на светилището с апостол Павел²³.

За изясняване на целия комплекс от проблеми, свързани с „най-старата християнска църковна община в Европа“ се създава научна група по проект, финансиран с твърде големи дотации от страна на Германската федерална република Нордрайн-Вестфален, чиито политически ръководители имат амбицията да дадат и свой принос в изучаването на старата църковна история. Работата по проекта, ръководен от проф. Петер Пилхофер започва в 1989 г. и приключва с издаването на два големи тома с общо близо 1600 страници в 1995 и 2000 г., като вторият том излиза в 2009 г. във второ допълнено и преработено издание²⁴. Названието на проекта е „Социална история на ранното християнство в Европа, Част I Общината на Филипи“ – за изясняване на задачите по проекта тук трябва да се допълни, че под названието Македония изпълнителите на проекта разбират само частта от Македония в границите на Република Гърция, без да засягат дори повърхностно твърде парливите политически

²³ Г. Гунарис издаде голяма монография, посветена на римската баня до Октогона (Γεώργιος Γ. Γούναρης, *Το Βαλανεῖο τὰ Βόρεια Προσκήτιστα του Οκταγώνου των Φιλιππών*, = Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 112, Атина, 1990), в която представя доказателства за нова датировка на целия комплекс от сгради, заедно с Октогона. За дискусията по тази датировка и новите становища виж първия том на изследването от П. Пулхофер (вж. следващата бележка), I, стр. 18–25.

²⁴ Peter Pilhofer, *Philippi, Die erste christliche Gemeinde Europas I*, Tübingen, 1995 (=Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 87); *II Katalog der Inschriften von Philippi*, Tübingen, 2000, ²2009 (=Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 119). Изчерпателна библиография на едва ли не цялата научна литература върху Филипи, неговите християнски паметници и надписи във втория том на изследването, с. 1031–110.

въпроси за етническия произход на нейното население, което – както е известно – сега е предимно гръцко, състоящо се от гръцки преселници от Североизточна Турция, новозаселени в изпразнените от местното коренно българско население територии след гръцко-турската война от 1922 г. и постоянно намаляващо турско малцинство. Първият том от изследването съдържа заедно с представянето на резултатите от археологическите изследвания върху Филипи и неговата околност за периода между първи и шести век сл. Хр. коментарите по тях и изследванията на автора на проекта върху историята на града и неговата християнска църковна община с обширна библиография на научните изследвания от края на XIX век до издаването на първия том. Вторият том е посветен на надписите, предимно от надгробни плочи и посветителни/дарствени надписи, открити в целия район между Родопите, Егейско море, Струма и Марица, съхранявани в гръцките музеи, както и други надписи, засягащи историята или населението на този район и съхранявани също в различни гръцки музеи. Всички надписи са дадени с преписи от оригиналния текст и немски превод, заедно с библиография за тях на 76 страници и в много случаи подробни коментари. Представени са по групи според мястото, където са открити, а не в хронологичен ред, понеже в повечето случаи не са датирани.

Въпреки точно и недвусмислено поставената цел на изследването по проекта за изучаване на социалната история на населението в „първата християнска църковна община“, съдържаща се в заглавието на двутомното издание, както резултатите от археологическите изследвания, така и надписите, не само не потвърждават съществуването на такава „християнска църковна община“ в град Филипи и неговата околност чак до края на V век, но отричат напълно такова съществуване. Не е открито нито едно християнско погребение до началото на VI век, също както не е открито нито едно единствено еврейско погребение, което да потвърди наличието на евреи във Филипи, а още по-малко на еврейска община с молитвен дом, за каквато се съобщава в разказа за първото пътуване на апостол Павел в *Деянията на апостолите*. Надписите от надгробните плочи и съпровождащи дарствени релефи са почти изключително на латински език, а имената на умрелите или дарителите също са без из-

ключение на римски граждани, макар и да има няколко надписа на гръцки език, но личните имена и там не са гръцки, нито могат да се определят като тракийски.

Сред публикуваните 767 надписа, от които близо 400 надгробни, има обаче две групи надписи, отличаващи се от останалите и заслужаващи да бъдат и тук отбелязани, а авторът на изследването отделя за тях много място във втория му том, макар и без да извлече налагащите се в случая заключения.

Първата група е от 49 надгробни или посветителни надписи, публикувани в първите две изследвания на местния любител-археолог Ставрós Мерцидис още в 1885 и 1897 г.²⁵ Както недвусмислено ще се изясни впоследствие от всички изследователи, те представляват изработени съзнателно и с определена цел фалшификати, като за тях не се съобщава никъде другаде, не са били съхранявани или показвани в никаква музейна или частна сбирка. А тази цел е, да се „запълни” липсата от гръцки и трако-гръцки надписи за периода от мнимото посещение на апостол Павел във Филипи до края на античната и ранносредновековната епоха. И да се „докаже“, че през този период местното население не се е състояло само от римски колонисти-ветерани, а че сред тях имало и „високообразовани траки“, възприели „гръцката“ култура и „гръцкия“ език и принасящи дарове на боговете от „гръцкия“ пантеон с техните „гръцки“ имена: Хераклес, Аполон, Дионис, Хера, Афродита и Зевс. Между тези съчинени от Мерцидис надписи се намират също „надгробните надписи на покръстения от апостол Павел тъмничар Стефанас“, както и на „първата християнка в Европа Лидия“. А политическата цел на тези фалшификации е утвърждаването на възприетото както от православната, така и от римокатолическата църква становище, че апостол Павел бил предал Христовото учение на „гърците“, а не на основното негръцко население на Източен Илирик и Тракия, което и двете главни християнски конфесии обявяват за еретици. Това

²⁵ Σταυρός Μερτζίδης, *Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμένοι τοποθετήσεις των*. = Ερευναι και μελέται τοπογραφικάι υπο αρχαιολογικό-γεωγραφικό-ιστορικήν έποφιν, Αθήναι, 1885; *Οι Φίλιπποι. Έρευναι και μελέται χωρογραφικά*. Κωνσταντινοπόλεως, 1897.

становище ще бъде възприето също от българските историци и богослови, за да се утвърди и от текста на българската Уикипедия.

Втората особена група от надписи представлява интерес за изследователя не само като курioз, а като допълнително доказателство за липсата на еврейско население във Филипи. Тя съдържа 47 латински надписа от надгробни плочи и саркофази от Филипи, пренесени и продадени от практични жители на града в Солун, за да бъдат вторично използвани за еврейски погребения. Намирали са се до 1942 г. в еврейското гробище на Солун и при унищожаването му от германските окупатори в 1942 г., след застъпничеството на гръцкия филолог проф. В. Калиполитис, заради латинските им надписи били предадени на археологическия музей в Солун и сега се съхраняват в лапидариума на църквата „Св. Димитър“. Ако във Филипи е имало етнически евреи, те едва ли биха позволили такова мародерство и по разбиранията на юдейската религия.

И тук сравнението с нашите земи и по-специално с Филипопол/Пловдив е достатъчно убедително като важно доказателство срещу липсата на християнско население и християнска църковна община във Филипи чак до края на V век. А че християните и във Филипи през VI век не са принадлежали към официалната православна конфесия до обявяването от Юстиниан след въстанието Ника на всички християни за православни, свидетелства систематичното разрушаване и на техните църкви. Липсата на християнски погребения в тези църкви е също свидетелство, че те не са разрушени от българите през IX век, както се твърди и в българската редакция на Уикипедия, а още преди края на VI век, подобно на стотиците „еретически“ църкви в Тракия и Източен Илирик – но и в съседните области Тесалия и Епир.

Противно на района на мнимата първа християнска община в Европа, не само в Пловдив и Пловдивско, но и по цялата територия на нашата държава намираме християнски погребения с надписи и с християнски символи още от първите векове на християнството – в Пловдив дори от II век²⁶. А списъците на мъченици от населените

²⁶ ПАМ Пловдив, инв. № II-665: Georgi Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae Vol. 3, Parte 1: Inscriptiones inter haemum et rhodopem repertae. Fasciculus prior: Territorium philippopolis*, № 1448, Serdicae, 1961.

с траки римски провинции през III и IV век свидетелстват от своя страна за наличието на голям брой утвърдени християнски общини в тях – за разлика от населените с елини (по съвременните представи „гърци“) южни балкански римски провинции. Също както публикуваните от далматинския йезуитски духовник, изследовател на църковната история, Даниел Фарлати, още през втората половина на XVIII и началото на XIX век списъци на цялата поредица епископи в Илирик от основаването на епископиите в средата на I до средата на V век²⁷ – за които българските историци и богослови не знаят и не желаят да знаят, докато хърватските и дори албанските историци използват тези източници като най-важни извори за историята на своя народ.

Това показва, че историята на ранното християнство, и то не само по територията на нашата родина, трябва да бъде основно преразгледана, като за такова преразглеждане не липсват документи, а липсва само желание у решаващите фактори, от които зависи изясняването на основните въпроси от историята на нашия народ и неговата хилядолетна култура.

²⁷ Daniele Farlatus, *Ecclesia Sirmiensis olim metropolis*, in: *Illyrici Sacri VII, Ecclesia Diocletiana, Antibarensis, Dyrrhachiensis et Sirmiensis cum earum suffragantes*, Appendix, Venetiis: «Apud Sebastianum Coleti», 1817.

РАЗРУШЕНИТЕ ЦЪРКВИ

Когато през 1909 г. биват случайно открити основите на една раннохристиянска църква в Хисар, археологическите разкопки и изследвания се възлагат на малко преди това завършилия с пълно отличие три от най-прочутите немски университети 26-годишен български археолог Богдан Филев. Две години по-късно тези изследвания са публикувани в официалното издание на Българското археологическо дружество, което малко след това ще премине под патроната на БАН и ще бъде наречено Археологически институт, а първата научна проява на младия български учен ще се счита и до сега за показна и обещаващо начало на по това време още младата българска историческа наука – и то независимо от обстоятелството, че нито едно от заключенията на автора въз основа на неговите изследвания в отпечатаната на над 40 страници негова студия няма да се окаже вярно. Нещо повече: то поставя началото на цяла поредица заблуждения, които няма да бъдат превъзможнати повече от един век от българската наука. Още самото название на тази публикация, *„Хисарската крепост и нейната базилика“*¹, не е само в основата си погрешно, но и свидетелства за лекомислено боравене на автора с понятия, без да си направи труда да провери верността им. А от своя страна и българската наука в продължение на близо цял век след публикацията също няма да си направи труда да ги провери. Защото цели осем десетилетия след откриването на базиликата няма да бъде известно дори названието на „Хисарската крепост“, а селището ще бъде считано за римски кастел, т.е. за укрепително съоръжение на римската власт в завладяната бивша тракийска територия и чак откриването на развалините от още осем други „базилики“ и две други по-малки църкви в близката околност ще покаже, че в случая се касае за първата по ранг от подчинените на Филипо-

¹ Известия на Българското археологическо дружество, 2/1911, с. 99-145.

полската архиепископия нейна епископия (πρωτοθρόνος) Диоклецианопол. А причината за тези важни дефицити в българската класическа филология не е в липсата на квалифицирани специалисти по античните езици и църковна история, а обстоятелството, че всички налични ресурси ще се използват за изследвания по културата и изкуството на „славяните“ и „прабългарите“, с тяхната религия и новосъчинени божества. „Римската култура“ и нейните паметници в нашата родина ще останат и до сега най-малко изследваните обекти в българската историография и история на изкуството – включително „римските“ и „гръцките“ църкви с тяхната „вносна“ украса и „чужди“ строители, докарвани от „римската власт“ от най-далечните части на империята за задоволяване нуждите на чуждоземната власт. По същия начин ще бъде също утвърдена датировката на Филов за строежа не само на „базиликата на Хисарската крепост“, определена със съвършена точност „преди разрушаването ѝ от готите-германци, респ. хуните“, които и до сега ще бъдат считани от повечето български историци и археолози за единствените виновници за разрушаването на раннохристиянските църкви не само в нашата родина. И ще се окаже, че всички ранохристиянски църкви са били разрушавани не само един път, а многократно и след това в повечето случаи за втори и дори трети път престроявани. Археолозите ще обяснят това с „различни строителни периоди“, за чието разграничаване ще употребят всичкото си умение и наблюдателност. Също както ще покажат през следващите десетилетия своята голяма начетеност и познаване на цялата раннохристиянска архитектура в Европа и Азия. Но не и в родината си.

Не само в течение на цялата епоха на тоталитарния режим, но и в десетилетията преди нея и след нея, ще бъде утвърдена в българската историография догмата за „покръстването на българите в 865 г.“ и не само всички находки от некрополи и архитектурни паметници ще бъдат съобразявани с нея, а твърде често дори резултатите от изследванията и самите находки ще бъдат нагаждани и фалшифицирани с оглед на тази догма, като за определяне на физическия („расов“) тип на погребаните ще се изготвят „научни експертизи“ от един и същ „виден български

изследовател“, пренасящ в България „богатия съветски опит“ и моделите от експозициите на съветските регионални музеи, където централно място заемат реконструиранияте фигури не само на „първобитни хора–полумаймуни“, „монголци“, „славяни“ и „татари“, но и на главните действащи лица в руската история от „Мъдрия Олег“ и Игор Рюрикович до Иван Грозни. А главен атрибут за датировката на един гроб в българските некрополи става неговата ориентация, като се пренебрегват не само особеностите на битовите предмети сред погребалния инвентар, включително керамиката, но също и монетите, които се откриват в болшинството гробове, когато тяхната датировка противоречи на догмата за християнски погребения само след втората трета на IX век. Най-характерен, но съвсем не единичен, е примерът с едно такова погребение в обявения за „прабългарски“ и датиран в IX век некропол при Нови пазар, където, както и при много други, е открита римска монета от IV век. Особеното в случая е, че при нея се касае за извънредно рядък и единствен открит у нас екземпляр от монета, сечена от римския император Марк Аврелий Карус (282-283), заемал престола в течение само на няколко месеца². По същия начин се интерпретират и останалите находки в същия некропол, независимо от традиционната късноантична местна керамика в техния инвентар и античните тухли, употребени при градежа на гробовете, ясно определящи датировката им не по-късно от IV век. А две други монети на Константин Велики, открити в същия некропол, се определят за амулети, използвани в продължение на цели пет века. Независимо от появата на някои дискуссионни материали в научната литература във връзка с „прабългарска-

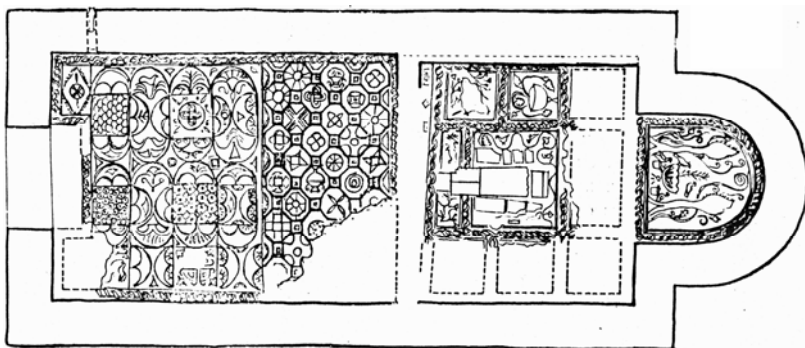
² Българска Академия на науките. Археологически институт с музей. *Разкопки и проучвания*, кн. VIII, София: БАН, 1987. Разкопките са проведени през 1980-1983 под ръководството на Р. Рашев и Ст. Станилов, които публикуват резултатите – вж. с. 87-89. По какъв начин е могла да се появи в „датирана със сигурност крепост от X век“ монета на този император, заедно с монети на Константин Велики, археолозите дори не се замислят – поради краткото му управление, неговите монети са особено редки и се притежават от малко музейни сбирки и частни колекции.

та“ датировка и атрибуция на некрополите³, официалната теза се счита за установена и досега, като е възприета повсеместно в българската научна и научнопопулярна литература⁴.

Но фалшивата интерпретация на монетите в съчиненията на българските археолози от епохата на тоталитаризма не е измислена и прилагана само от тях за датиране на некрополите и обявяването им за „прабългарски“. Тя е приложена още в зората на българската отечествена археология при изследването и датирането на най-важния архитектурен и църковен паметник в нашата столица, който е дал и нейното име, но не през IV–V век, когато според изследването на същия „забележителен учен“, родоначалник на отечествената археология, а цели девет века по-късно, след като църквата е била два пъти разрушавана до основи. Противно на едно правило, което се изучава още в първия семестър не само на немските университети и сега, както преди сто години, той датира строежа на църквата въз основа на 21 монети, намерени под и над настилката на наоса на църквата, без дори да се замисли от къде е взета тази пръст и че тя очевидно не е донесена от Подуене или Бусманци, а от античния нехристиянски некропол, в средата на който е изградена църквата. А некропола, в средата на който се намира църквата, обявява за християнски, без в него да е открито нито едно единствено християнско погребение. При това той се позовава на останките от една предишна постройка в югоизточната част на по-късната църква, считана и обявена от него за гробищна църква на некропола – без нито един християнски гроб. И

³ По този въпрос вж. статията на Ст. Михайлов, *Относно произхода на ранно-средновековната чернолъскава керамика в България*, в: Археология, III/1961, № 4, с. 5-11, както и същ., *Един старинен некропол при Нови пазар*, в: Известия на Археологическия институт, XX/1955, с. 293 и сл. Вж. също С. Георгиева, *Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска*, в: Известия на Археологическия институт, XX/1955, с. 18 и сл.

⁴ Вж. Ст. Станчев, *Некрополът до Нови пазар*, София, 1958, с. 86 и сл.; същ., *Керамиката от Голямата могила в Плиска*, в: Разкопки и проучвания III/ 1949, с. 233; Д. Ил. Димитров, *Ранносредновековен некропол при гара Разделна*, в: Археология, I/1959, № 3-4, с. 55-60. Срв. с *История на българите. I От древността до края на XVI век*, под редакцията на Георги Бакалов, София: «Знание», 2003.

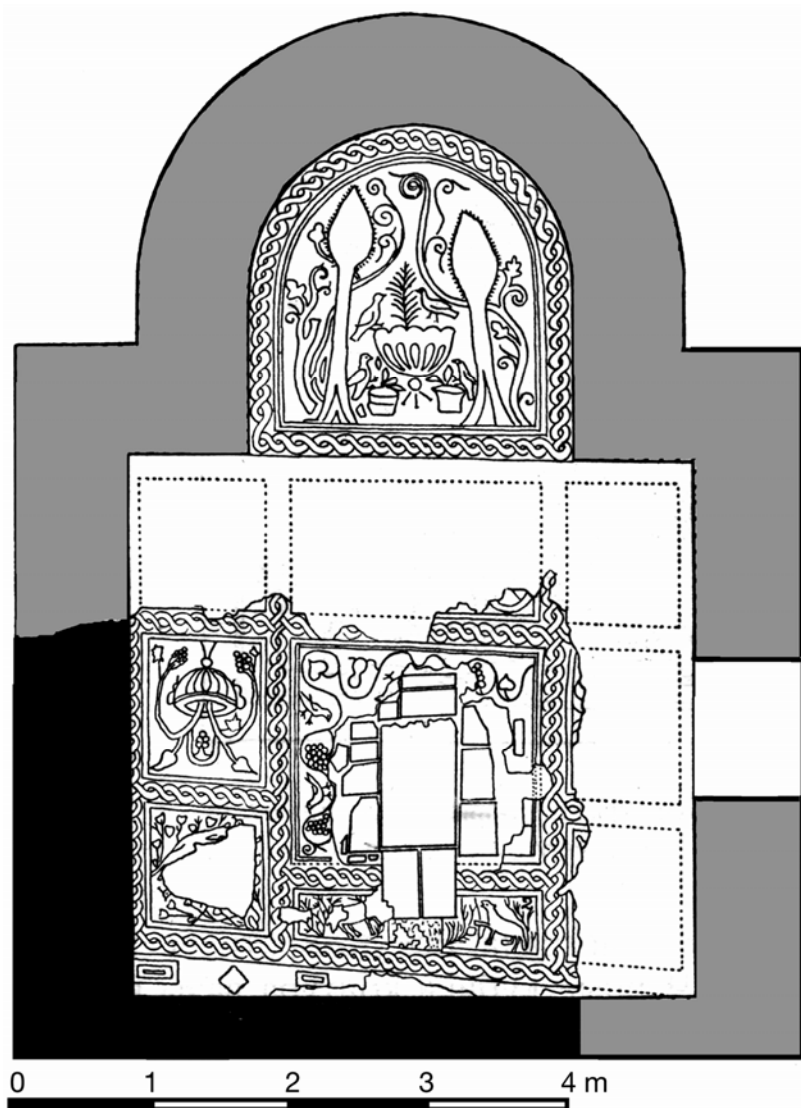

Погови мозайки на първата сграда под „Света София“
По Ст. Бояджиев

ако преди сто години още никой не можеше не само в България да разбере смисъла на изображенията върху подовата мозайка от тази предишна постройка и да определи нейната датировка и атрибуция, днес вече знаем със сигурност, че тя не е по-ранна от края на V – началото на VI век; от същото художествено ателие сега познаваме цяла поредица подови мозайки, при това не от Картаген и Сирия, а от църкви, отдалечени само няколко десетки километра от нашата столица, суфрагани на същата архиепископия, на която е била подчинена и бившата Сердикийска епископия през VI век, разрушени по същото време, последната трета на VI век, както сградата–предшественица на Софийската „Света София“⁵.

В изследването си върху тази мозайка и сградата, към която тя е принадлежала, Филев допуска още една фатална грешка, която ще се отрази върху всички изследвания на църквата в последвалите сто години и ще бъде възприета от тях. Той невярно определя сградата за християнска църква единствено въз основа на нейната ориентация изток-запад и нейния полукръгъл завършек към изток, като го счита за апсида на църква, без да

⁵ По този въпрос вж. бележките ми в двете мои монографии: *Софийската „Света София“ и нейните мозайки*, София: «Алфаграф», 2011 и *Софийската „Света София“ и нейните изследвания*, София: «ХЕРОН ПРЕС», 2013.

Мозайка в източната част от помещението под „Света София“
По С. Покровски

Мозайката, открита през 1893 г. под олтара на „Света София“
По Б. Филов

вземе предвид другите остатъци от нея, като ги счита за неин наос и нартекс. При това „олтарът“ на „църквата“ е несъразмерен в сравнение с другите две помещения, покрити също с подови мозайки, значително отличаващи се по своите стилови и художествени особености от мозайката в „апсидата на църквата“. Филов не отчита и че поставянето на жертвеник (менза, трапеза) върху тази мозайка би повредило и дори унищожило изображението. Тази погрешна теза на Филов няма да бъде коригирана през следващите 100 години, а само ще бъде модифицирана, като на сградата вече ще се приписва предназначението не на гробищна църква, а на мартириум, т.е. параклис за възпоменаване паметта на неизвестен безименен мъченик, за чийто гроб няма никакви индикации. Но и тук не се взима в съображение положението, в което се е намирала мозайката при нейното разкопаване, а именно, че тя е била по такъв начин закрита при строежа на изградената по-късно на нейно място постройка, че не само да не се вижда в нея, но и да бъдат скрити всички нейни следи. А това противоречи изцяло на функциите на мартириумите, върху които през средновековието се изграж-

Погова мозайка, открита от Добруски в 1893 г.
По Б. Филов

Част от поговата мозайка на предшестващата църковна сграда
По Б. Филов

дат църковни сгради и при които именно тази тяхна част става духовен и композиционен център на църковната постройка – нейната най-свята част. И основният въпрос за времето на изграждането, но и разрушаването на постройката с мозайките, както и нейните функции, остава и сто години след първото ѝ изследване, независимо от големия брой научни и популярни публикации за нея⁶, нерешен от българската академична наука.

Също както и въпросът за стотиците разрушени църкви по територията на нашата родина и съседните на нея области.

⁶ Между тези изследвания трябва да се спомене и неотдавна защитената при Института за история на изкуството във Виенския университет докторска дисертация за църквата: G. Fingarova, *Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sofia*, Wiesbaden: Reichert Verlag, 2011 (= *Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im Ersten Jahrtausend*, hrsg. v. F. A. Bauer, B. Brenk, J. G. Deckers, A. Effenberger. Reihe B: *Studien und Perspektiven*, Bd. 33), както и научният проект за презентация на църквата и нейната история, реализиран в голям обхват и със значителна финансова помощ от ЕС през последните години.

Датировката на „Базиликата на Хисарската крепост“ Филов свързва без всякакви колебания с известното от историческите извори нападение на „готи“ и „хуни“ през 369 г., изхождайки от естествената предпоставка, че щом като църквата е разрушена при това нападение – за което той е убеден и не се нуждае от доказателства – тя трябва да е била построена през периода на строителството на християнски църкви след Миланския едикт и преди вражеските нападения. Нападенията на „готи“, свързани с разрушаването на раннохристиянски църкви не само в Пловдив, а и по цялата територия на Балканския полуостров, се приемат от българските историци и богослови и до днес за главна, ако не и единствена причина за тяхното унищожение – често сриване на стените им до техните основи. А както ще стане ясно от изследванията през последните десетилетия, разрушаването и последвалото го престрояване на църквите е ставало многократно в течение не само на IV, но също през V и VI век, когато не е имало нападения на никакви „вражески“ народи, считани от историците за врагове на християнството. Филов свързва с „нападенията на готите“ и разрушаването на първата постройка на мястото на сегашната църква „Света София“, считана от него за първа фаза от изграждането на църквата. Тази негова теза ще бъде възприета от българската историография до сега, макар и да не съществува никаква връзка между тази първа фаза от строежа на църквата и построената в VI–VII век сграда, изградена южно от разрушената стара постройка и останала незавършена до строежа на следващата постройка, извършен не по-рано от последната трета на IX век. Тази сграда ще бъде съществено престроена в началото на XI век, вече като катедрала на българския патриарх Давид по времето, когато Средец/ Сердика/Триадица е седалище на българския патриарх.

По същия начин, както Софийската „Света София“, многократно са изградени Епископската църква и Малката базилика във Филипопол/Пловдив. Ако и едва през юни 2016 г. започва разкопаването и проучването на долния слой от развалините на първата църква под междувременно разкрития и почистен по-горен слой от нейните развалини с частично запазени по-

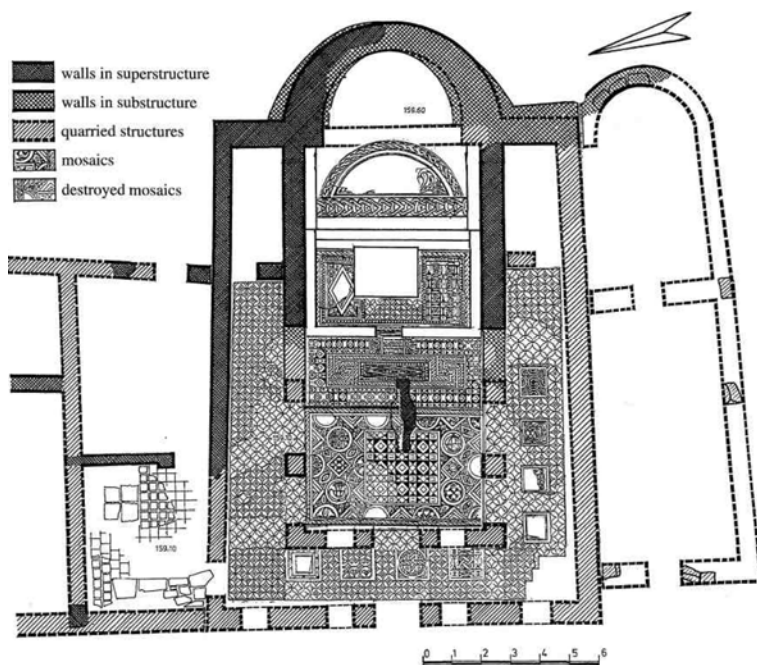

Част от поговата мозайка на Епископската църква в Пловдив
Фотоснимка Елена Кисякова

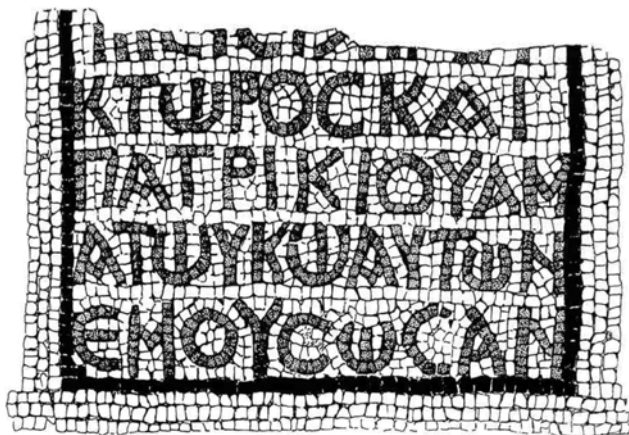
дови мозайки и отчасти запазен посветителен надпис⁷, въпросът с хронологията на отделните строителни периоди (и последвалите ги разрушения на сградата) остава засега нерешен и сигурно ще остане още дълго открит⁸.

⁷ Елена Кисякова, *Мозайки от Епископската базилика на Филипопол*, в: *Изследвания в чест на Стефан Бояджиев*, София: «Национален археологически институт и музей при БАН», 2011, с. 173–208.

⁸ Палеографските и епиграфските белези на гръцкоезичния надпис не позволяват неговата точна датировка, а частично запазеното име на личността, за която се отнася посветителният надпис, може да се свърже както с неизвестен за историческите извори филипополски епископ, така и с името на император Тиберий (Τιβέριος) Константин, 578-582. Това име се свързва посредством открит в центъра на София надпис с възстановяването на Сердикийския водопровод, а оттам и с църковните борби след унищожаването на архиепископията Юстиниана Прима и поемането от страна на Сердикийската митрополия изпълнението на функциите на архиепископия на Източен Илирик. По този въпрос вж. моите бележки в монографията ми за изследванията на Софийската „Света София“, с. 166-169.

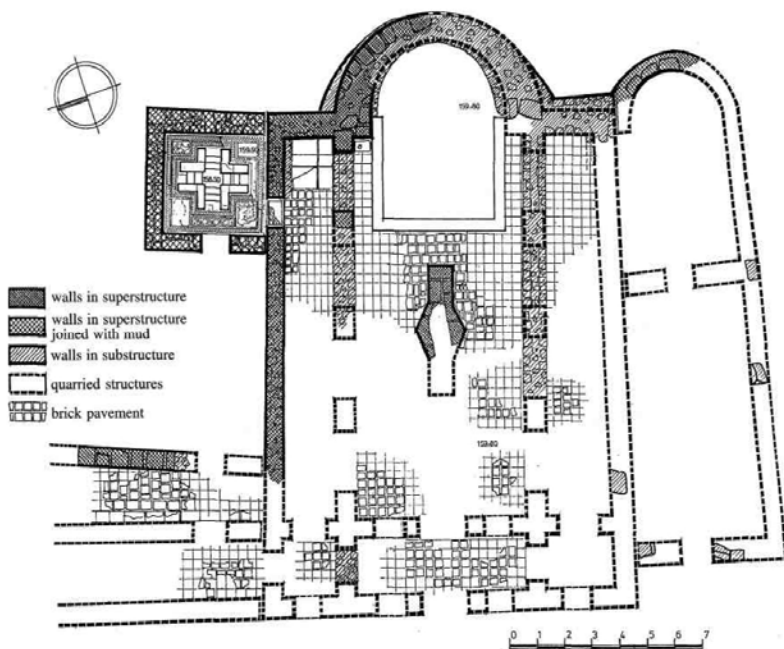

План с поговите мозайки от първата църква

Първи надпис

Филипопол, Малката базилика
По Мина Боспачиева

План на втората църква с „баптистерия“

Втори надпис

Филипопол, Малката базилика
По Мина Боспачиева

Филипопол, Малката базилика, мозайки в наоса
По Мина Боспачиева

Мозайка в „баптистерия“:

„Писцина“

Филипопол, Малката базилика, „баптистерий“
По Мина Боспачиева

В статията си за „Базиликата на Хисарската крепост“ Филов свързва датировката и разрушаването на църквата с нападение на „готите“. Това не е първо съобщение за някакви „готи“, обитаващи територии на север от нашата родина, но след Филов в българската историческа и културна история то ще се свързва с всички разрушени през късноантичния период, IV до VI век, по територията на нашата съвременна държава църкви.

Кои са тези „готи“?

Какво знаем за тях от историческите извори и какво пишат историците?

Названието на този народ срещахме още в първия труд, посветен на историята ни, *История славянобългарска* от Паисий Хилендарски, но със съвсем различно обяснение от това, което намираме в научните трудове и справочници: „българите по онова време именуваха готи и конен народ и досега пребивават покрай Дунав и Тракия, а по онова време именуваха ги готи...“ Това сведение съвременните български историци считат за ненаучно и несериозно. Колко ненаучно е то в сравнение с „научните“ сведения в германските, но също руските, шведските и датските „научни“ и „научнопопулярни“ трудове, включително и съответните версии на уикипедия, би могъл да определи всеки читател, стига да има за сравнение оригиналните неподправени исторически извори. А тези извори по правило не се цитират и дори съществуването им се премълчава, като вместо тях се сочат или подправени, фалшифицирани в точния смисъл на думата сведения, които включват на първо място извличането на етнонима „готи“ от „гутони“ или „готони“. При това този етноним се отнася за племена, населявали крайния европейски север и нямащи нищо общо с народа, за който още първият наш историк определя, че населявал „земите покрай Дунав и Тракия“. Противно на историческите извори, където този народ от първите му споменавания се разделя на „визиготи“, респ. „мизиготи“ и „остроготи“, немските историци превеждат и досега тези названия на „понятен“ за читателите им език като „вестготи“ и „остготи“, т.е. „западни“ и „източни“ готи, въпреки че това определение противоречи и на местоположението им в тяхната родина.

Още в последния том на основния енциклопедичен справочник за германската история, издаден в 2007 г.⁹, въпросът за мнимото преселване на някакви „готи-германци“ от далечния север в Скандинавия до Северна Полша и от там до Северното Черноморие се счита въз основа на археологическите и генетичните изследвания за окончателно решен, като се изключва такова преселение¹⁰. Въпреки това, научната и научнопопулярната литература в много европейски страни, също както и българската, продължава да представя без промени тезата за преселението на готи-германци от север в Североизточна Европа, а оттам в Средна Европа, където те уж покоряват римската империя и поставят началото на „Свещената римска империя“, законен наследник на римската империя през Средновековието. И тази теза поставя началото на националната митология както на германския народ, така и на останалите народи в Централна и Северна Европа, но също и на френския – народа на франките. А русите ще се считат за наследници на Византия и ще насочат политиката си още с възцаряването на Иван Грозни към центъра на византийската империя, считайки се за законен неин наследник – и то не само като политическа система, но и като продължител на византийската духовна и религиозна традиция, намерила израз в така наречената православна църква.

⁹ *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, Bd. 34, Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2007, с. 1–20. Автор на статията за готите и тяхното преселение, *Wielbark-Kultur*, е полската историчка М. Maćzińska, която представя резултатите от съвместните немско-полски археологически изследвания в Полша, при които се установява, че няма никакви доказателства за заселване на ново население от скандинавските земи нито по Балтийското крайбрежие, нито във вътрешността на страната. Отрицателни са резултатите и от изследванията по т. нар. „готски път“ за мнимото преселение на „германци-готи“ от Балтика до Северното Черноморие.

¹⁰ Вж. моите подробни бележки по този въпрос в студията ми *Археологически изследвания за готите*, в: *Готи и гети II. Изследвания по история на културата*, София: «Ziezi ex quo Vulgaris», 2008, ²2009, с. 1–248. В същия сборник вж. също *Готи и гети в историческите извори*, с. 287–340, където е даден в оригинал и български превод пълният текст на съкратените и често фалшифицирани исторически извори, заедно с досега непубликувани в България исторически извори.

Хиперборея

По Mercator, *Septentrionalium Terrarum Descriptio*, 8-мо издание, 1606
Репрогукуция от Barry Lawrens Ruderman Antique Maps Inc.

Паралелно с археологическите и генетическите изследвания по Балтийското крайбрежие, по „готския път“ и по Северното Черноморие, през последните десетилетия на XX век се извършват археологически изследвания в скандинавските страни, придружени с проучване на историческите извори – доколкото тези извори потвърждават тезата за преселение на малки или големи групи от населението на скандинавските земи и по-специално от митичната Хиперборея в Европа, считана не само през Античността и Средновековието, но и през вековете на просвещението, за „люлка на човечеството“ може да прецени всеки грамотен читател.

Още през последните десетилетия на XX век редица известни шведски учени си поставят за задача да проверят верността на историческите извори и преданията за готите и тяхното мнимо преселение от Скандинавия в Европа. На първо място между тях е Йозеф Свенунг (Josef Gusten Algot Svennung, 1895/1985), който публикува цяла поредица статии и книги по този въпрос¹¹. В тези свои публикации той изследва подробно данните за Скандинавия у античните автори и как тези данни се възприемат и манипулират както от средновековните автори, така и от авторите и политиците още от XVII и XVIII век, чак до съвременността. Показва как по време на религиозните борби, последвали реформацията, възникват понятията „Хиперборей – люлка на човечеството“ и „готицизъм“ и как теорията за „висша скандинавска раса“ и за нейното „историческо предопределение“ е оповестена 3 столетия преди появата на националсоциалистическата теория и практика. С примери и документи Свенунг показва как се провежда административната реформа на „защитника на единствената истинска католическа църква“ император Карл Шведски – чието име носеше една от главните софийски улици до 1944 г. Показва как безоснователно в Швеция се наименува цяла административна област „Готия“ с подразделения „Вестроготия“ и „Остроготия“. Свенунг показва също, че такива названия не се срещат нито при античните географи, нито в описанията на мореплавателите, а също и че още от античността и до сега по цялата територия на Скандинавия не е имало никакви изселвания на местното население и че за такива демографски процеси няма никакви данни също при филологичните изследвания – а и генетичните изследвания от последните десетилетия ще покажат, че за тези теории отсъстват кавито и да било доказателства.

¹¹ Главните негови публикации са: *Orosiana: Syntaktische, semasiologische und kritische Studien zu Orosius*, Uppsala: «Akad. Bokhandeln», 1922; *Scadinavia und Scandia*, Uppsala: «Almqvist & Wiksell», 1963; *Jordanes und Scandia, kritisch-exegetische Studien*, Stockholm: «Almqvist & Wiksell», 1967; *Zur Geschichte des Goticismus*, пак там, 1967 и *Skandinavien bei Plinius und Ptolemaios, kritisch-exegetische Forschungen zu den ältesten nordischen Sprachdenkmälern*, пак там, 1974. Въпреки, че всички тези изследвания на Свенунг са издадени на немски език, в германската научна литература те не се рецензират и цитират.

Карта на Швеция от Абрахам Ортелиус, гетайли

През XVII век прочутите фламандски картографи чертаят и издават в многократно пречертавани и преиздавани географски атласи карти на Хиперборея и Скандинавия, която постепенно се отъждествява с нея. Като „загадъчна люлка на човечеството“ Хиперборея не само ще занимава и до сега фантазията на милиони хора по света¹², но ще бъде включена и в постсъветската патриотична пропаганда, „доказваща“ с десетки видеопродукции в Ютюб, изготвени и мултиплицирани с различни варианти през 2015 г. по височайше нареждане на централната власт на РФ с участието на най-видните дотогава алтернативни руски учени, начело с А. Т. Фоменко, Г. В. Носовски и В. А. Чудинов, вече обявени за действителни членове на Росийската АН¹³. И именно тази „Хиперборея“ се обявява отново за люлка на „руската нация“, която била „пренесена“ от друга звездна система, Сириус, в „свещените руски земи“.

¹² Вж напр. съответните материали и илюстрации в контролираната от РФ българска преса статия: *Хиперборея – слънчевата северна страна* – <http://www.obekti.bg/misterii/hiperboreya-slnchevata-severna-strana> и статията *Хиперборея – раят на Северния полюс* – <http://drevnite.com/hiperboreya-rayat-na-severniya-polyus/>, където се дават препратки и към съчиненията на „известния руски учен“ Валерий Дьомин.

¹³ Това е линк за интернетната страница със заглавията на 57 от филмите: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLdn1ta8NzCuoTuHkGsH9ACL3WLe0fwtv2>

Вж също филмите в Ютюб: *Доказателства праславянской цивилизации* от 06 04 2015; *Как на самом деле исчезла Гиперборея?* 07 04 2015 и *Русский север – прародина человечества* 07 04 2015.

Абрахам Ортелиус, Карта на Свещената римска империя, 1571, детайл

Андреа Барео Суеско, Карта на шведската провинция Готия, 1688 г.

Островът на рузите-варяги от руските космогонични митове
през погледа на фламанските картографи

Идеята за скандинавските – или по руски „варяжките“ – корени на висшите слоеве в руската държава е също стара и води началото си още от ранното средновековие, но добива актуалност в XVIII и особено в XIX век, когато руските летописи наново се интерпретират и манипулират, за да се изтъкне превъзходството на тези управнически слоеве пред останалото „просто“ руско население. Тази идея господства в руската историография чак до последните години, когато беше окончателно доказано, че „скандинавците-варяги“ принадлежат към същия етнос, както останалите „славянски“ племена в централните и южните руски земи, за да бъде изхвърлена и от учебниците за средните училища и университетите¹⁴.

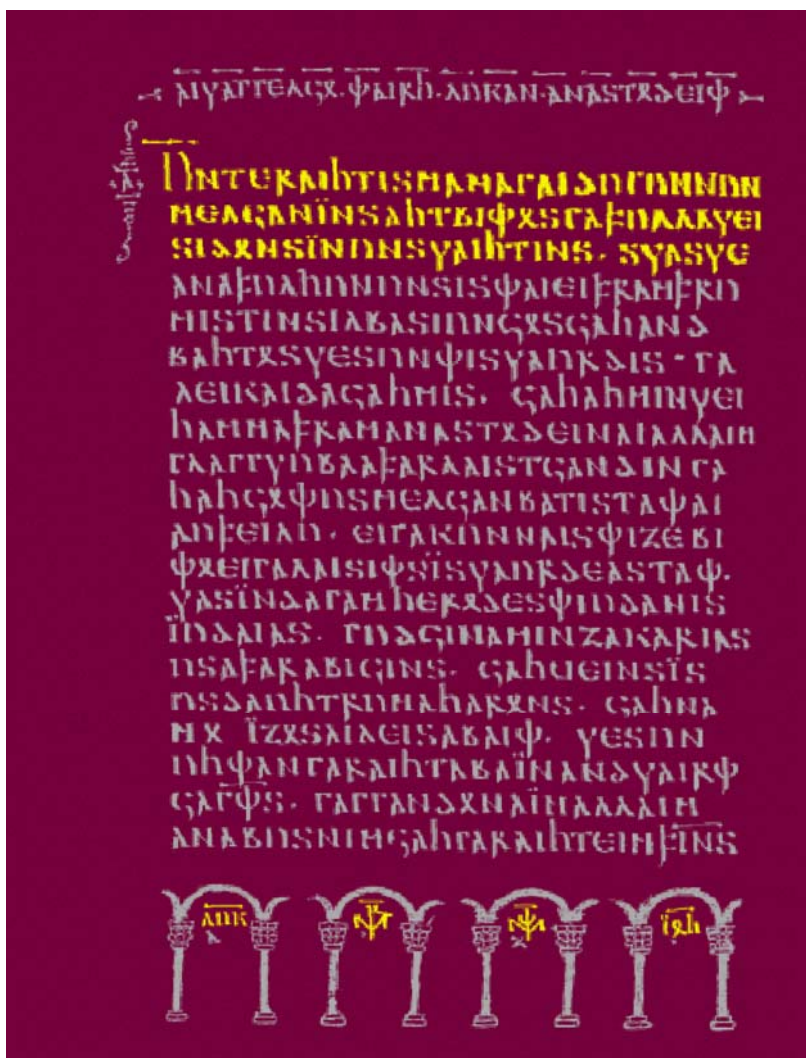
¹⁴ За развитието и актуалното състояние на т.нар. „варяжки спор“ вж. преди всичко студиите на руско-шведската историчка проф. Лидия Грот (Lidy Grot), голяма част от които са свободно достъпни в интернет, като нейните статии: *Остров русов и древнерусские космогонические мифы* и *Русь и чужд в древнерусской истории I и II*. Вж. също пълния списък на нейните изследвания, посветени предимно на „варяжкия въпрос“ → <http://pereformat.ru/grot/>.

Подкрепя на твърдението, че люлката на човечеството е била Хиперборея, вече локализирана като „остров Скандза“ и „Скандинавия“, германските историци намират в една книга под заглавието *За произхода и деянията на гетите* (*De origine actibusque Getarum*), написана през VI век от гетския историк Йордан (Йорданес), когото те считат за първия свой германски историк. В този смисъл те приемат названията „готи“ и „гети“ за идентични, отнасящи се за един народ, считан от тях за германския. В единственото българско издание на откъси от книгата в първия том на *Латински извори за българската история*, излязъл през 1951 г., не само заглавието на книгата е преведено различно от оригинала и всички преводи на книгата на други езици като „*За произхода и деянията на готите*“, но и някои от най-важните за българската история нейни части не са публикувани. Нещо повече: във II том от *Гръцки извори за българската история*, издаден в 1958 г., най-важните сведения за езика и етническата принадлежност на „готите“, дадени от главния хронист на епохата, сирийския историк Прокопий Кесарийски (ок. 500 – ок. 565), а именно, че това е езикът на местното мизийско/българско население на нашата родина, в превода са изцяло съкратени. Систематически се заменя названието „гети“ с „готи“ и в почти всички останали исторически извори, публикувани в сериите *Латински* и *Гръцки извори за българската история*, издадени през следващите десетилетия, като в тях не са включени много важни исторически извори, свързващи названието гети с първоначалното население на нашата родина, включително най-обширното и автентично изследване върху нейната география през античната епоха от латинския автор Страбон (64 пр. Хр. – 23 сл. Хр.), на която той е посветил отделен том от своя седемнадесеттомен труд¹⁵.

¹⁵ Печатно издание на части от *География* на Страбон в български превод от Валерий Русинов в поредицата *Антични автори към изворите за Тракия и траките* излезе едва в 2006–2008 г., но тези сведения още не са влезли в обръщение и обработени от българските академични историци, за тях не се пише в училищните учебници, а в съответната статия на българската Уикипедия десет години след тяхното българско издание продължава да се съобщава, че предстои нейното редактиране.

Независимо от загубването и унищожаването на голяма част от историческите извори за нашата история, най-важните от тях са съхранени въпреки всички превратности на историята. И тези извори не само потвърждават автохтонния произход на населението на нашите земи, но и непрекъснатата негова история и култура в течение на повече от шест хилядолетия. Към тях се отнася и книгата на Йордан(ес), която е посветена на историята на **нашия** народ, а не на германския, както я интерпретират не само германските автори. Йордан разграничава точно и недвусмислено своя, нашия, народ от съседните германски племена в централна Европа и с тях този народ има много военни стълкновения, на които той е съвременник и очевидец. А тези германски племена нямат нищо общо нито с остроготите, нито с визиготите, както те се наричат във всички исторически извори, а не както германските автори превеждат имената им на „остготи“ и „вестготи“, като си присвояват тяхната политическа и културна история и приносят им в съкровищницата на съвременната цивилизация на нашата планета. Нямат нищо общо с нашия език и нашата писменост, на които **Учителят на гетите Урфил** превежда Библията – това не е фалшификатът, който германците изготвят през XVII век въз основа на ръкопис от VIII век, не съдържащ нито едно изречение от Библията – Стария Завет – а само откъси от текста на Новия Завет, използвани за богослужението (апраксос), преведени на диалекта на западногермански племена. И този фалшификат, който германските и скандинавските учени назовават „*Сребърна Библия на Вулфила*“ и който според тях бил съхраняван 14 века в германски манастир, не издържа и два века след изготвянето му в последните години на XVII век. Буквите, написани със **сребърен нитрат** – открит от фламандския алхимик Йохан Рудолф Глаубер (1604–1670) – почерняват и разлагат хартията, която напълно се разпада, въпреки поставянето на оригиналните листове между стъкла без достъп на въздух и светлина, а на публиката се показват новоизготвени копия¹⁶.

¹⁶ Обстоятелствата, свързани със „*Сребърната Библия*“, са разгледани подробно в *Готи и гети II*, с. 269–270 и *Българската църква*, с. 144–148.

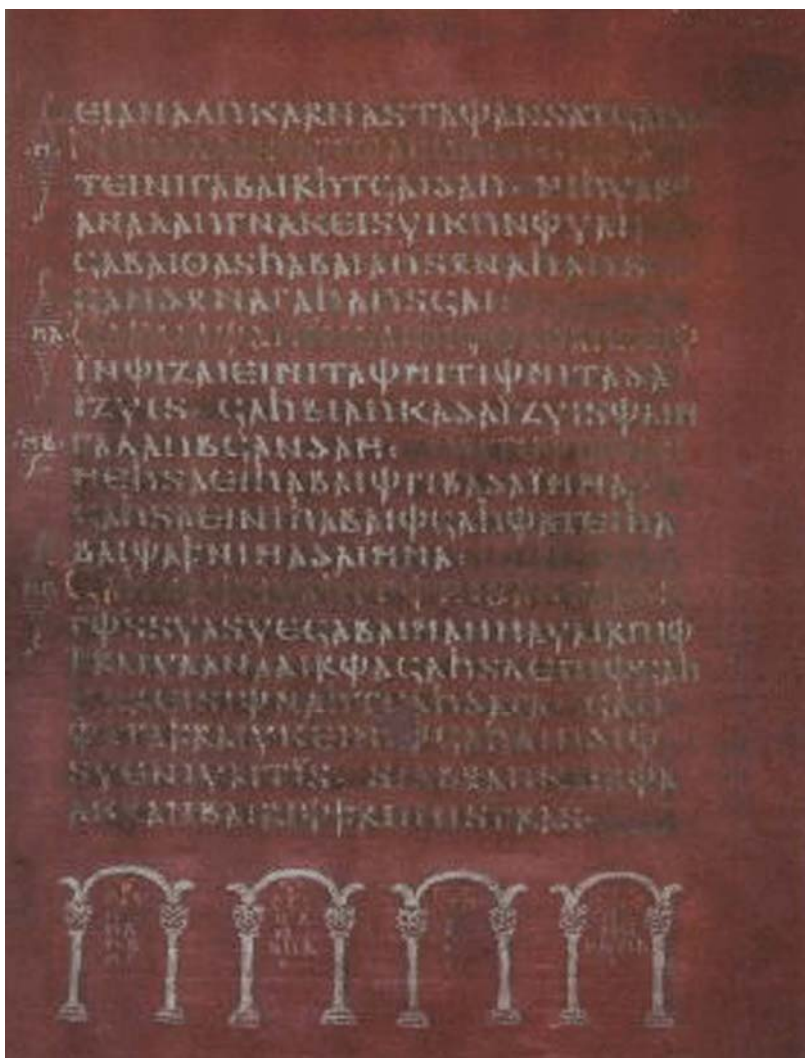

Codex Argenteus
 Реконструирано копие
 Репродукция: The Uppsala Library

Разликата между приблизително реконструирания оригинал на Сребърната Библия и стигналия до нас оригинал може да забележи всеки грамотен читател въз основа на една от последните фотоснимки на негова страница, изготвена в 1926 г. – преди да бъде окончателно забранен всеки достъп до него дори за главния му изследовател, Ларс Мункхамер, който по собственото му призвание никога не е имал възможност да го види и е ползвал за изследването си фотоснимки от края на XIX и началото на XX век, преди поставените между стъкла и при специални климатични условия листа на оригинала да се разпаднат напълно. С репродукции от фотоснимките на вече окончателно разпадналия се оригинал се изготвя луксозно печатно издание, показвано на изложби по цял свят, включително през 2007 г. в София, където на Софийската Народна библиотека е оказана високата чест да ѝ бъде подарен екземпляр от това печатно издание на фалшификата. А 4 години по-късно възпитаната в Съветския Съюз „българка“ Ирина Бокова, генерален директор на ЮНЕСКО, дава на този фалшификат статута за принос към световното културно наследство.

Германските учени не само изготвят фалшификат, представяйки го като „пръв германски превод на Библията“, но също фалшифицират и невярно интерпретират името на известния от цяла поредица автентични сведения на историческите извори негов автор, Учителя на гетите Урфил, изопачавайки това име във „Вулфила“. В продължение на две столетия те налагат една съчинена от тях и нямаща никаква подкрепа в изворите негова биография, основавайки се на немския превод на името му, което според тях произхождало от старогерманската дума *wulfe* (= „вълк“) и означавало в гальовно-умалителната ѝ форма *вълче* или *вълченце*. Според тази, съчинена от германските автори биография, неговият „германски“ баща след едно нападение на „готи-германци“ в Източна Мала Азия бил довел от там в земи-те на готите-германци („тервинги“) в Северното Черноморие майка му, „гъркия“ от местното „гръцко“ население, където около 311 г. той бил роден¹⁷.

¹⁷ Тази измислена биография предават всички трудове и учебници по германска история без изключение и това прави излишно тяхното цитиране.

Codex Argenteus
 Фотоснимка от оригинала, 1926 г.
 Репрогукция: The Uppsala Library

В продължение на сведенията за произхода на „Вълченцето“, германските автори – също без никаква подкрепа от историческите извори – свързват неговата дейност и заслуги в историята на ранното християнство със своята история, като си ги присвояват и приписват на своя народ, без този народ да има каквото и да било отношение и към последвалите събития – наистина решителни в историята не само на ранното християнство, но и на нашата цивилизация и предопределили това развитие през следващите столетия чак до наши дни.

За съчинената от тях биография на „Вълченцето“ германските автори се позовават на сведения от късноантични църковни историци, като посочват най-коректно не само техните имена и съчинения, но също страниците и редовете на местата, откъдето твърдят, че са ги заели – а това са текстове в най-новите им издания, за които се приема, че представят по възможност най-достоверно съответните съчинения. Много от тези съчинения се намират в повечето големи научни библиотеки, като някои са достъпни в оригинал и в превод на английски или руски език в интернет, отгдето може всеки заинтересуван от въпроса да направи справки, без да има нужда да ползва услугите на библиотеките. И може би туй обстоятелство освобождава авторите от затруднението да цитират на гръцки или латински език сведенията или за улеснение на читателите да ги преведат на немски език. А за да спестят на тези си читатели и затруднението от четенето на излишни подробности те предават с по няколко свои думи съдържанието им, като срещат разбиране и одобрение от страна на читателите, облекчени от предвкъването, преглъщането и смилането на трудносмилаемото четиво. Сравнението на получените по такъв начин деривати от съчиненията на древните историци с техните оригинали води обаче до пълно отрезвяване. Разказаната на всеобщодостъпен и понятен език историята за „Вълченцето – покръстител и епископ на готите-германци“ се оказва при най-елементарно сравнение със сведенията на неговите съвременници напълно невярна и натъкмена към германската културна и църковна история, без каквито и да било основания.

Печатът на Урфил
(По R. Henning)

Още за предаването на името „Вулфила“ не само че липсват каквито и да било основания в историческите извори, но тези извори го предават по съвършено различен начин и етимологията му няма никаква връзка със „старогерманската дума wulfe“, а произлиза от древния език на местното население, като нейният корен „урф“, респективно „орф“, се е запазил както в персийския език, така и в съвременния турски език и се употребява в смисъл „Божествен Учител“.

И тук, а както ще видим съвсем не по изключение, се е запазило по някаква „случайност“ и едно доказателство, което едва ли може да бъде оспорвано: личният печат на „Вълченцето“, на който името му е предадено в единия от двата варианта, с които то се споменава от съвременните му антични автори – Урфил или деклинирано Урфила, равнозначно на Улфил/Улфила. А и изобразеното на този печат животно не е вълче, а малко лисиче – древен символ в езика на посветените.

Само преди четвърт век известният германски изследовател професор Кнут Шефердик (1930-2010), си поставя като задача да провери как това име е написано във всички известни засега съвременни писмени извори¹⁸ – а това е авторът на най-

¹⁸ Knut Schäferdiek, *Die Überlieferung des Namens Ulfila – zum linguistischen Umgang mit der Überlieferungsgeschichte* в: *Beiträge zur Namenkunde*, 25/1990, с. 267-276.

големия брой публикации, посветени на „Вълченцето“ до днес, включващи не само последната и възприета от останалите автори за най-меродавна негова биография, но и многобройни студии в различни научни издания, включително обобщаващите статии в някои от най-важните многотомни справочници по въпросите на германската политическа, културна и църковна история, които се цитират в останалите справочници, речници и енциклопедии, и то не само в Германия. Този автор си поставя такава задача след като в продължение на четвърт век преди това е написал името Вулфила сигурно повече пъти от който и да е друг автор от съвременността или от миналото – и явно остава потресен от резултата на своите изследвания, защото в никой от съвременните, но и в значително по-късните писмени извори, той не открива името Вулфила. Вместо него той среща във всички гръцкоезични източници името Улфилас (Οὐλφίλας) или Урфилас (Οὐρφίλας)¹⁹, а окончанието „ας“ гърците поставят и зад чуждите собствени имена със съответните варианти, произлизащи от деклинирането му. Като изключение в някои писмени източници се среща също и вариантът Οὐλφίλας. При транскрибирането на гръцките букви с латински това име се предава до IX век изключително като Ulfila, респ. Ulfilas и само в *Хрониката* на Изидор Севилски (560-636) като Gulfila/Gulfilas, а Михаил Сирийски (~1126-1199) го транскрибира в своята *Хроника* със сирийски букви като Уруфил (Urufil). Само няколко късни ръкописи, които Шефердик свързва с предполагаема „остготско-равенска“ традиция, предават германизираната форма Vulfila; тези източници не са стигнали до нас, но не може да са били по-стари от IX век, а по всяка вероятност и много по-късни – същата форма се предава и в някои преписи от *Историята на гетите* от Йордан, които без изключение са преработки, изготвени три до шест века след написването на оригинала.

¹⁹ Подробните библиографски бележки за различните варианти от името в античните текстове, дадени в студията на Шефердик, са цитирани в предишните мои студии, посветени на Урфил, където се дава и обстойна библиография за голяма част от посветената на него научна литература.

Но историографията разполага с един изключителен по важност писмен извор, чиято автентичност не подлежи на съмнение. И той предава най-важните сведения не само за живота на Урфил / Улфил, а също за неговата дейност и етническата принадлежност на народа, от който е произлязъл, както и мястото на този народ в политическата, духовната и културната история на човечеството. И този исторически извор се е запазил „съвсем случайно“, също както всички важни писмени извори за нашата история.

Това е *Църковната история* на принадлежащия към „ереста на арианите“ историк Филосторг (ок. 368 – след 411), унищожена заедно с всички останали истории на църквата от раннохристиянски автори още в края на IV век, като части от ръкописа били съхранявани до IX век в тайния и недостъпен за обикновените хора архив на Цариградската патриаршия. Патриарх Фотий (810–891) заел ръкописа от архива и поръчал изготвянето на препис, запазен в архива му чак до средата на XIX век, когато е отпечатано първото му издание, последвано от още три издания на непроменения и само допълнен с нови редакционни бележки основен текст, последното от които до неотдавна се продаваше в германските книжарници и чрез интернет²⁰.

Макар че откъсът от книгата на Филосторг, засягащ Урфил, е даден в пълен текст в изданията от БАН първи том на ГИБИ, а и в други мои публикации, поради изключителната му важност за политическата, духовната и културната история на нашия народ, дава се и тук, също в пълен текст, според превода на Ив. Дуйчев с изправени печатни грешки:

²⁰ Philostorgius, *Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, hrsg v. Jos. Bidez, besorgt von Fr. Winkelmann, Berlin, ³1981 (=Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 5). Откъси от оригиналния гръцки текст заедно с български превод са публикувани в *Гръцки извори за българската история I*, София: «Издателство на БАН», 1954. Подробностите за немските издания на запазените откъси от книгата на Филосторг се дават тук със забележката, че и до сега нито в съдържащата много хиляди книги поредица *Monumenta Germaniae historica*, нито в каквото и да е сборник с текстове за германската история или в съчиненията от съвременни автори, са издадени в Германия откъси от съчиненията на Филосторг в немски превод.

„...по това време **Урфил** довел в ромейската земя многоброен народ от отбъгдунавските скити, наричани някога гети, а сега готи, които поради своето благочестие избягали от собствените си земи. А този народ приел християнството по следния начин. През царуването на Валериан и Галиен голяма част от отбъгдунавските скити преминали в ромейската земя и опустошили голям дял от Европа. Като преминали в Азия, те навлезли в Галатия и Кападокия, заловили много пленници, някои от които се числели към духовенството, и с голяма плячка се оттеглили в земята си. А взетите пленници-християни, като общували с варварите, обърнали в благочестието голям брой от тях и ги направили да мислят по християнски, вместо според езическата вяра. Всред тези пленници се намирали и предците на **Урфил**, по произход кападокийци, от така нареченото село Сагадолтина, близо до град Парнас. И тъй, този **Урфил**, като бил поставен за пръв техен епископ, предвождал преселението на благочестивите люде. Той станал [епископ] така. През времето на Константин, тъй като на императора се покорявали и тамошните варварски племена, [Урфил] бил изпратен от вожда на този народ заедно с някои други като пратеник [при него]. Той бил ръкоположен от Евсевий и неговите привърженици за епископ на християните в гетската земя. Като се грижел и за другите техни работи, той им изнамерил собствена азбука и превел на техния език цялото Писание, с изключение на «Книгите на царете», тъй като те съдържали повествуване за войни, а народът [и без това] бил войнолюбив и повече се нуждаел от нещо, което да обуздае неговия порив към сражения, а не от нещо, което да го подбужда към това. Но тези книги могат най-силно да възбудят умовете на читателите, ако човек се отнася към тях с голямо благоговение и се преработят така, че да водят сърцата на вярващите към вярата в Бога. Императорът заселил този народ от бежанци в селищата на Мизия, кой където желаел. Той почитал извънредно много **Урфил** и често казвал за него „нашия Мойсей“. Той боготворял много този човек и направил самия него и подчинените му привърженици на своята еретическа вяра.“

Това е единствената от цяла поредица изключително важни информации за историята на раннохристиянската църква по нашите земи, публикувана в ГИБИ. Тя се допълва и потвърждава от много други важни сведения на писмените историческите извори, от които никое не е включено в ГИБИ и ЛИБИ, макар и да са известни на историографията най-малко от век и половина, а част от тях сега е достъпна и в интернет. Много от тях, като *Духовното завещание на Урфил* и съкратените в ГИБИ и ЛИБИ части от книгите на Прокоп(ий) Кесарийски са публикувани в пълен текст с български превод в моите изследвания *Готи и гети I–II* и *Българската църква*, където са дадени и факсимилета на някои от тях.

**PHILOSTORGIUS
KIRCHENGESCHICHTE**

**Mit dem Leben des Lucian von Antiochien
und den Fragmenten
eines arianischen Historiographen**

**HERAUSGEGEBEN
VON**

JOSEPH BIDEZ

**3., BEARBEITETE AUFLAGE
VON**

FRIEDHELM WINKELMANN

AKADEMIE-VERLAG · BERLIN
1981

Филосторг, Църковна история
Заглавна страница

Сведението на Филосторг, чиято автентичност – както вече беше казано – е вън от всяко съмнение, също както и осведомеността на автора по някои от най-парливите въпроси на нашата история, като етническата принадлежност и езикът на „готите-гети“, рожденното място на родителите на Урфил, тяхната етническа принадлежност, неговото име и важни подробности за неговата дейност като епископ на готите-гети отвъд Дунав и на територията на нашата съвременна държава, където довежда в родината им избягалите от гоненията на римските императори Деций и Диоклециан траки/гети. Но и неговия превод на Библията (Стария Завет) на езика на неговия народ с отделно пояснение кои части от Стария Завет са били включени в този превод и кои не са били включени. А невключените книги липсват и в приписвания на светите братя Кирил и Методий превод и техният превод, отличаващ се по качество и точност от превода на останалите части от Стария Завет, е бил изготвен по всяка вероятност едва в Преслав през първите десетилетия на Х век²¹.

Не по-малко важни за историята на нашия народ и неговата църква са сведенията в *Църковната история* на Теодорит Кирски (~386–453). От тази негова книга са запазени малко откъси, някои от които публикувани и в ГИБИ I. Голяма част от книгата му обаче е била преведена на латински език, с което са запазени най-важните сведения във връзка със спора за Символа на вярата, включително пълният текст на т. нар. Сирмионски Символ на вярата, предложен от епископите на Източен Илирик като компромис между православния и арианския Символ на вярата и приет от делегатите на Западната и Източната църкви на общия техен събор в Нике при Адрианопол, но след това отречен от „православните“ епископи и обявен за „еретически“²².

²¹ Подробности по този въпрос вж. в моята студия *Готи и гети в Готи и гети I. Изследвания по история на културата*, под редакцията на А. Чилингиров, София: «Zieiz ex quo Vulgares», 2005, ²2008.

²² Подробности по този въпрос, заедно с пълния текст на Духовното завещание на Урфил вж. в студиите ми *Урфил – Учителя на гетите и Единосъщен и подобносъщен в Българската църква. Изследвания – факти – документи*, София: «Херон Прес», 2014, с. 123-164 и 99-122.

С манипулациите относно името, произхода и дейността на Урфил, както и неговите религиозни убеждения, извършени от германските автори, независимо от автентичните данни на историческите извори, съвсем не се изчерпва дейността им при съчиняването на историята на техния народ за сметка на нашата история. Също независимо от ясните и недвусмислени данни за произхода на гетския историк Йордан, съдържащи се както в заглавието на неговата книга *За произхода и деянията на гетите*, но също в увода и заключението на книгата²³, германските учени го представят във всичките свои изследвания за германец и неговата история – за история на германския народ, и то въпреки че там се съдържат сведения за далечното минало на населението на нашите земи, запазени в нашата, а не в германската митология. Нещо повече: не някой невеж любител–писач, като тези, които изпълват съвременния интернет, а единият от братята създатели на *Речника на германския език*, Якоб Грим, пише обширна студия в издаваното от Кралската Германска Академия на науките водещо историко-филологическо списание, с която доказва, че името на автора на „тяхната“ история е предадено погрешно във всички многобройни ръкописи, които съдържат тази история и във всички текстове на съвременни автори, които го цитират, като според него в действителност то не било Йордан, а Йорнанд, означаващо на старогермански език глиган²⁴. И то без да посочи нито един пример от литературата за някой германец с такова име – излишно е да споменавам, че името Йордан е едно от най-често употребяваните мъжки имена по нашите – но само по нашите – земи и не се среща нито в другите „славянски“ народи, нито сред нашите съседи.

²³ Пълния и неподправен текст на заключението в оригинал и български превод вж. в моята студия *Готи и гети в известията на историческите извори: Готи и гети II*, с. 297 и 328, заедно с библиографски бележки за различните издания на латинския оригинал и преводи на други езици.

²⁴ Jacob Grimm, *Über Jornandes*, в *Philologische und Historische Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlin, 1846, с. 1-59; същ., *Über Jornandes und die Geten*, в същ., *Kleinere Schriften*, 1866, Bd. 3, с. 171-235, репр. Berlin: «Dümmler», 1965. Срв. и моите бележки по този въпрос в посочената в предишната бележка студия, с. 315.

В подкрепа на твърдението си, че гетите са готи, т.е. германци, същият виден германски учен, Якоб Грим, съчинява и публикува римувано стихотворение, в което отговаря на критиците си, които не приемат неговото идентифициране на готите с гетите, със своето тълкувание, че щом като и името на великия германски писател Йохан Волфганг Гьоте (Гете) идва от «гет», значи гетите са германци²⁵.

Независимо от комичната ситуация, предизвикана от публикации на Якоб Грим, германските учени и до сега продължават да налагат своето твърдение, че готите са германци и игнорират всички многобройни сведения от античните исторически извори, че готите са в действителност известното под различни имена старинно основно население на нашите земи. Най-точно предава и обяснява това сведение с пет изречения Прокоп(ий) в своята книга *Войната с готите*. От тези пет изречения в *Гръцки извори за българската история* първото е предадено в изменен вид, а третото, четвъртото и петото липсват и са заменени с три чертички. В превод на български език те гласят: „В старо време имало много готски народи, както и в наши дни, но най-големите и важните от тях били готите, вандалите, визиготите и гепидите. По-рано обаче те били наричани савромати и меланхлени; имало и някои, които наричали тези народи гети. Както беше вече казано, тези народи се различават само по техните имена, а по всичко останало си приличат. Всички те имат бели тела и светли коси и са високи и красиви на вид, спазват едни и същи закони и изповядват една и съща религия. Всички те принадлежат към арианската вяра и говорят на един език, наречен готски; струва ми се, че всички те са произлезли от един народ, а по-късно били наричани различно според техните предводители.“²⁶ Прокоп познава добре народа, на чиято война с римската империя той посветил

²⁵ „Was trudan in des Gothen mund / heisst in dem unsern treten; / erst that ich euch von Gothen kund, / nun rück ich auf mit Geten. / Doch wenn die glocken stürzen ein, / so wird geklopft am breite : / soll Götthe gleich kein Gothe sein, / war er vielleicht ein Gete.“ – Zeitschrift für deutsches Altertum, 6/1846, с. 548.

²⁶ *Procopii Caesariensis opera omnia*, rec. Jacobus Havri, Vol. I, *De Bello Persico, De Bello Vandalico*, Editio stereotypa correctior addenda et corrigenda adiect G. Wirth, Lipsiae: Aedibus B.G. Teubneri MCMLXIII, с. 311. (Прокопий Кесарийски, *Войната с персите и вандалите*, III, II, 1-6). Руският превод на А.А. Чекалова е публикуван и в интернет → <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Procop/framevand11.htm>.

своя най-значителен труд. В тази война той е непосредствен свидетел, знае от собствените си наблюдения, че различните племена на този народ се различават **само** по названията на своите племенни водачи и говорят един и същ общ език – а това е езикът, говорен от хилядолетия по целия Понтийски район. Прокоп познава и неговото минало, знае как този народ бил наричан в миналото – също както това знаят всички по-стари и по-нови автори. Между тези автори са не само гръцките историци Херодот, Тукидит и Ксенофон, но и римските историци Касий Дио, Клавдиан и Амиан Марцелин. И нито един от тези историци не знае и не е чувал нищо за германци-готи около Черно море, а всеки знае кои народи са живели по тези места и какви войни е водила римската империя с тях²⁷ – Амиан ги нарича, също както много негови съвременници, *сармати* и посвещава голяма част от своята 30-томна история на войните, които води Римската империя срещу тези свои северни съседи, при това рядко с успех. Той знае, че тези съседи не само носят името на древното население на целия понтийски район и земите на север от него; те са негови потомци, а не новозаселили се пришълци от Скандинавия. И с пророческо прозрение в тях той вижда народа, който ще наследи империята.

Въпреки че много части от историята на Амиан са се „загубили“ – или по-вероятно са били съзнателно унищожени, понеже предават или осветяват някои събития в неприятна за владетелите на империята светлина – дори и в запазените части намираме сведения, които представят причините за нападенията на „враговете на империята“ по твърде различен начин, отколкото е прието в историографията. Но дават и информации за етническия произход на нападателите, за техния език и имената на водачите им, които на българския читател не звучат чуждо²⁸.

²⁷ Сведенията на тези автори за първоначалното население на нашата родина и неговия език, заедно със сведенията на още много други автори, са предадени в български превод, често заедно с оригиналния текст, в посочената в предишните бележки моя студия, *Готи и гети в историческите извори*.

²⁸ Върху Историята на Амиан и пророчеството за наследниците на Римската империя ще се спрем по-нататък подробно.

Естествено, главните сведения на Амиан Марцелин за причините на нападенията, изложени в началото на неговия разказ, не се предават в ЛИБИ, също както и много други важни за нашата история сведения. А към текста на Йордан, отнасящ се за готското население в нашата родина, даден този път без съкращения, се прибавя „за по-добро разбиране“ едно вметнато „обяснение“, което липсва във всички издания на оригинала и изопачава смисъла на сведението на Йордан и истината за етническият произход на готите.

В ЛИБИ тази информация е представена по следния начин – прибавените от преводачите думи са дадени тук в курсив:

*„По това време, след тая славна победа вестготите, като завладели тракийските земи и Крайбрежна Дакия, започнали да се настаняват в тях като в родна земя.“*²⁹

Със същата последователност, прилагана в цялата поредица на ГИБИ и ЛИБИ, съставителите и редакторите се стремят не само със своите коментари към текстовете на изворите, но и с активно вмешателство в самия текст, да насадят убеждението у българския читател, че българите са някакви пришълци в нашата родина, дошли от далечни земи и завладели със сила територията на преди това измрялото или избито от тях местно население. Но също и че древното население на нашите земи не е имало нищо общо с християнската религия и се е състояло само от езичници, каквито били също „дошлите в VII и VIII век славяни и прабългари“, като за тях се съчиняват божества, каквито нашите предци не са познавали, а още по-малко са почитали. В частния случай с посочения откъс от книгата на Йордан – чието заглавие те съзнателно изменят и предават по неверен начин – невярно се предават и имената на народите, споменавани в тази история: вместо вези– или визи–, респ. мизиготи, както те се предават в оригинала и в чуждите му преводи, те ги наричат тук „вестготи“, както този народ наричат само германските автори, целящи да създадат убеждение у читателите, че това са предци на германския народ.

²⁹ ЛИБИ I, с. 349.

Между цитираните дотук исторически извори липсват унищожените извори за историята на църквата, включващи протоколите и решенията на Вселенските църковни събори, както и списъците на участниците в тях. Тези исторически извори са съзнателно унищожени, и то не от никакви външни врагове на църквата, завладели със сила земите на християните, а от висшата власт на църковната институция. И ако случайно са се запазили до наши дни непълни преписи от списъците на делегатите на някои църковни организации, като на коптската църква, те показват какви големи манипулации са направени при публикуването на тези списъци от техните пазители, а в действителност унищожители в архивите на Цариградската патриаршия и Римокатолическата църква³⁰. За имената на участниците от екзархата Източен Илирик и от римските провинции в източната част на Балканския полуостров, които представляли най-голямата част църковни общини в римската империя, не са се запазили никакви официални списъци или неофициални преписи. Един далматински духовник, Даниеле Фарлато, обаче успява след повече от половинвековно търсене в архивите на манастири и църкви в западната част на Балканския полуостров да възстанови почти пълния списък на епископите, светителствали в Източен Илирик от началото на християнството до VI век, както и списъци на признатите от църквата мъченици от тези римски провинции, измъчвани и убити при гоненията на християни по време на императорите Деций (233-277) и Диоклециан (284-305), и да ги публикува в осем грамадни фолианта, отпечатани във Венеция между 1751 и 1819 г.³¹ – притежавани от някои европейски и американски библиотеки и напос-

³⁰ E. Honigmann, *The Original Lists of the Membres of the Council of Nicaea, the Robber-Synod and the Council of Chalcedon*, в *Byzantion* 16/1942-1944, с. 20-80; Jean Darrouzès, *Listes Épiscopales du concile de Nicée 787*, в *Revue des Études Byzantines* 33/1975, с. 5-76.

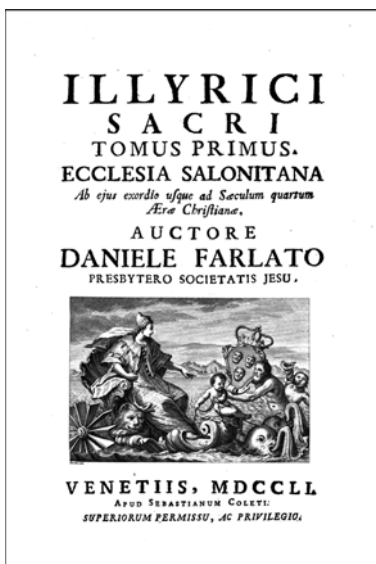
³¹ Daniele Farlato, *Illyrici Sacri I–VIII*, Venetiis: «Apud Sebastianum Coleti», 1751–1819. На това място искам да изкажа моята дълбока благодарност към генералната директорка на Берлинската държавна библиотека – Пруско културно наследство, г-жа проф. Майер за специалното ѝ разрешение да ползвам в продължение на седмици тези редки и ценни издания и си взема бележки от тях.

ледък цифровизирани. Но за тези извори за нашата история българската академична и богословска историография не споменава нито дума, докато хърватските и дори босненските историци не само ги използват най-широко като главен извор за историята на техните народи, но и издават в превод и оригинал отнасящите се за тях части³².

За втория много голям комплекс църковни извори, включващ предимно богослужебни книги и части от Светото Писание, а също гностически текстове, написани на папирусови свитъци, така наречените *Фрагменти* от Кумран и от Наг Хамади, има вече многобройни издания с преводи главно на английски, немски, френски и руски език, отчасти достъпни и в интернет³³. Тук няма да се занимавам с множеството въпроси относно тео-

³² Daniele Farlati, *Hvarski biskupi. S dodacima i isprvcima Jacopa Coletija. Uvod, prijevod s latinskog i bilješke*: Kažimir Lučin, Split: «Hvarski kniževni krug», 2004; Bibliotheca Monumenta Albanica 2, Prishtine: «Arbi», 2004. Срв. също: Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb: «Hrvatski Institut za Povijest», 1999; същ., *The Diocese of Muccurum (Ecclesie Muccuritana) in Dalmatia* в *Arheološki vestnik*, 59/2008, с. 281–330; същ., *The Diocese of Narona (Ecclesia Naronitana) in Dalmatia*, пак там, 61/2010, с. 229–244; M. Ivanišević, *Salonitanski biskupi*, в *Vjesnik za arheologiju dalmatinsku* 86, с. 233–252; Alia Lutfi, *Ipeshkëvët e Dioqezes te Kunsvisë ne mesjeten e vonshme*, в *Kunavia* 5/2013.

³³ Между многобройните издания на текстовете и техните коментари, които съм ползвал, тук ще отбележа преди всичко: *Das Neue Testament und frühchristliche Schriften. Vollständige Sammlung aller älteren Schriften des Urchristentums* – übersetzt von Klaus Berger und Christiane Nord, Frankfurt am Main/Leipzig: «Insel Verlag», 2005; *Das Evangelium des Judas*, Washington, D.C.: «National Geographic», 2006; Klaus Berger, *Psalmen aus Qumran*, Stuttgart: «Quell», 1994; същ., *Qumran und Jesus. Wahrheit unter Verschluß*, Stuttgart: «Quell», 1993; Yizhar Hirschfeld, *Qumran. Die ganze Wahrheit*, Hamburg: «Nikol Verlag», 2004; Michael Baigent/Richard Leigh, *Verschluß-Sache Jesus. Die Qumranrollen und die Wahrheit über das frühe Christentum*, München: «Knaur», 1991; *Die Gnosis I. Zeugnisse der Kirchenväter*. Unter Mitwirkung von Ernst Haenchen und Martin Krause. Eingeleitet, übersetzt und erläutert von Werner Förster, Düsseldorf: «Patmos», 2004; *Die Gnosis II. Koptische und mandäische Quellen*. Eingeleitet, übersetzt und erläutert von Martin Krause und Kurt Rudolf. Herausgegeben von Werner Förster, Düsseldorf: «Patmos», 2005. Пълен интернетен текст на всички ръкописи от Наг Хамади в руски превод в: http://apokrif.fullweb.ru/nag_hammadi/ В български превод, освен популярните издания на Евангелията от Тома и Юда, има преведени откъси и от текстовете, открити в Наг Хамади: Архим. Павел Стефанов, *ЯЛДАВАОТ. История и учение на гностическата религия*, София: «ОМОФОР. Фондация ПОКРОВ БОГОРОДИЧЕН», 2008.

Daniele Farlato, *Illyrici sacri*
Титулна илюстрация и заглавна страница

рията и практиката на християнството, по които представителите на разните християнски конфесии все още не взимат отношение и мълчат — за да дадат възможност на враговете на Христовото Учение под формата на „представяне цялата истина“ да сипят обиди и хули върху него. За историята не само на българската църква са от особена важност обаче някои текстове от Наг Хамади, които представят в съвсем различна светлина от „всеобщо възприетото църковно предание“ Символа на вярата в единосъщната Троица Бог–Отец, Бог–Син и Свети Дух, очевидно съчинен от „църковните отци“ едва в IV век и поставил начало на ожесточените междуцърковни борби до ден днешен³⁴. И разрушаването на църквите.

³⁴ Вж. преди всичко гностическия текст *Евгност Блаженный и Премудрость Иисуса Христа* в руския превод на Наг Хамади, за който е даден в предишната бележка линк.

Цяла поредица гностически и раннохристиянски текстове ни показват, че въпросът за йерархията на силите и съществата – помощници на Господ-Бога, изключен напълно от официалното богословие на църквата още преди края на IV век, е бил един от основните въпроси, разисквани и изучавани от християните в техните църковни общини. Той заема видно място в раннохристиянската литургика и богослужебни текстове³⁵, но също едно от главните места в иконографията на стенописите в църквите и гробничните съоръжения³⁶. В тази йерархия отсъства светата Троица от православния Символ на вярата, а ако се говори или изобразява някаква троичност в изявата на Бога-Отец, тя представя неговите ипостаси като Божествена Мъдрост, Божествена Сила и Божествен Мир – при това третият ипостас не е нищо друго, освен персонификация на понятието „нирвана“, върху което се основава цялата източна философия. Именно на тази Троица „дилетантът“ Константин Велики замисля да построи трите главни храма в своята столица, от които той успява да построи само първия, докато останалите два построява наследникът му, Констанций II. А Божествената Мъдрост става патрон на главните митрополитски и епископски църкви на „еретиците“, станали прицелна точка на „православните“, които в продължение на много векове ги рушат и опожаряват по цялата територия на римската империя³⁷.

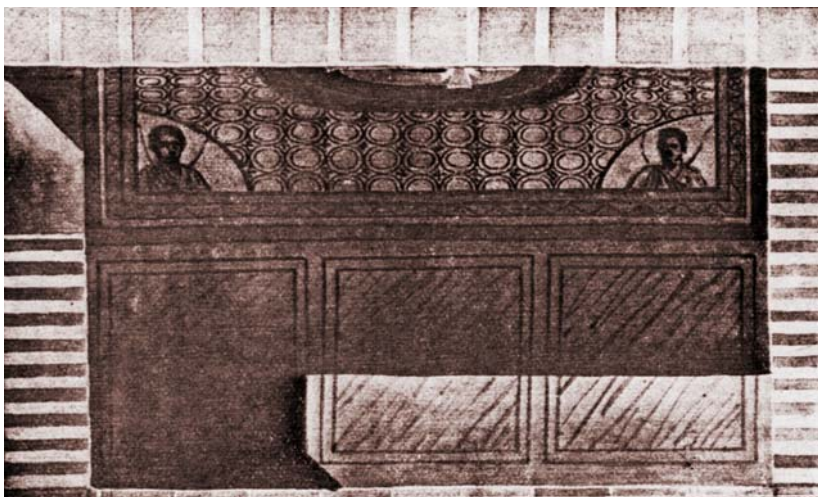
³⁵ Спр. преди всичко: Otto Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur, I Vom Ausgang des apostolischen Zeitalter bis zum Ende des 2. Jahrhunderts*, Freiburg i.B.: Herder, 1902, ²1913, перп. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1962; Klaus Berger, *Qumran und Jesus. Wahrheit unter Verschluss*, Stuttgart: «Quell», 1993; същ., *Psalmen aus Qumran*, Stuttgart: «Quell», 1994; същ., *Theologiegeschichte des Urchristentums*, Tübingen/Basel: «A. Francke» ²1995; същ., *Hermeneutik des Neuen Testaments*, Tübingen/Basel: «A. Francke», 1999; същ., *Die Urchristen. Gründerjahre einer Religion*, München: «Pattloch», 2008.

³⁶ Вж. Г. И. Кацаров / Х. Тачев, *Новооткрита старохристиянска гробница в София*, в Известия на Българското археологическо дружество I/1910, с. 23-28; A. Frolov, *L'église rouge de Perushtica*, в The Bulletin of the Byzantin Institute I/1946, с. 15-42, както и моите бележки по този въпрос със съответната библиография и илюстрации в *Софийската „Света София“ и нейните изследвания* (вж. бел. 5), с. 176-183.

³⁷ Вж. *Софийската Света София“ и нейните мозайки* (вж. бел. 5), с. 37-38 и 57-59.

Архангел Уриил

Архангели Гавриил и Рафаил – разгъвка от свода

София. Античен некропол при църквата „Света София“
Стенописи от гробница № 9 на ул. Гурко
По Г. И. Кацаров / Х. Тачев

Въпреки че историографията не разполага за нито един античен и ранносредновековен архитектурен паметник с тъй много автентични изворни сведения, както за Константинополската „Света София“, за нейната предистория и 15-вековна история, няма нито един архитектурен паметник, за чиято история и за чийто патронат да са изказвани, при това от „компетентни специалисти“ толкова много твърдения, нямаци нищо общо с истината³⁸. А това засяга и много от едноименните църкви, които се намират на територията на нашата съвременна държава или са имали непосредствена връзка с историята на нейното население, като църквите със същия патронат в София, Охрид, Несебър и Солун, но също в Киев и Новгород, за които съм отделил много място във връзка с археологическите изследвания при тях. Отделно обаче тук трябва да бъдат отбелязани последните две споменати по-горе църкви и във връзка с историческите извори за тях, които показват недвусмислено както датировката, така и атрибуцията им във връзка с България и с нейното християнство, а не с „православна“ Византия³⁹.

³⁸ Ще посоча тук само няколко примера, които, независимо от невярно представените в тях сведения, формират както общественото мнение по въпросите за православие, но и научните изследвания, и господстващите философски тези, като извеждат съвременната „софиология“ от мнимото православие на византийското богословие: S. N. Bulgakov, *The Wisdom of God. A Brief Summary of Sophiology*, New York 1937; S. Cioran, *Vladimir Solov'ev and the Knighthood of the Divine Sophia*, Waterloo/Ontario 1977, с. 48 и сл.; B. Newman, *Sergius Bulgakov and the theology of the Divine Wisdom*, в St. Vladimir's Theological Quarterly 22/1978, № 1, с. 39-73; R. A. Horsely, *Spiritual marriage whit Sopia*, в Vigiliae Christiannae 33/1979, № 1, с. 30-54; A. Walker, *Sophiology*, в Diakonia 16/1981, № 1, с. 40-54; J. E. Goehring, *A classical influence on the gnostic Sophia myth*, в Vigiliae Christiannae 35/1981, № 1, с. 16-23; W. Crum, *Sergius N. Bulgakov: From Marx to Sophiology* в St. Vladimir's Theological Quarterly 27/1983, № 1, с. 3-25; Fairy v. Lilienfeld *Sophia – Die Weisheit Gottes. Gesammelte Aufsätze 1983–1995*, hsg. von Karl Christian Felmy, Heinz Ohme und Karin Wildt. Erlangen 1997 (= OIKONOMIA Bd. 36). По този въпрос вж. моите бележки в книгата ми *България и покръстването на русите. Изследвания*. София: „Алфаграф“, 2011, с. 32-34.

³⁹ Подробности както за историческите извори относно строежа, украсата и освящаването им, така и за археологическите изследвания при тях, вж. в моята книга *Софийската „Света София и нейните изследвания“* (вж. бел. 5), с.152 сл.

Св. София с дъщерите си
Вера, Надежда и ЛюбоВ
Храмова икона на Софийската „Св. София“

Едното от най-силните опровержения на твърдението, че патронатът на „Света София“ отразявал възгледите на византийската, респ. гръцката „православна“ църква и оттам изобщо на „православието“, е подмяната на едно философско понятие с името на никога несъществувалата „светица и нейните три дъщери – мъченици“. Тяхното житие⁴⁰ е съчинено не преди VII до началото на VIII век и заменянето на патроната се извършва по догматични съображения, според които църквите не могат да бъдат посвещавани и освещавани на принципи, а само на мъченици и видни застъпници на Христовата вяра – „стълбове, върху които е изградена църковната организация“.

⁴⁰ Вж. напр. *Жития на светиите*, съст. Левкийски епископ Партений с авторски колектив. Издание на Българската православна църква, София: «Синодално издателство», 1974, с. 448–452.

Преименуването на църквите обаче се оказва трудна задача, тъй като много голяма част от посветените на св. София църкви са били построени на територии извън непосредственото влияние на Константинополската патриаршия със собствена многовековна история. На византийската, респ. гръцката Константинополска патриархия не са оставали други възможности, освен разрушаването на църковните сгради. И това е второто доказателство за несъответствието между тезата за православния произход на патроната и на идеята за Божествената Мъдрост, като основа и на съвременната „софиология“ от една страна и действителното положение, за което свидетелстват историческите извори. А и след разрушаването на много стотици църкви, посветени на Божествената Мъдрост, някои от тях, като Софийската, Охридската и Несебърската, са били след многократните им разрушавания също многократно наново или отчасти престроявани, а новопостроените църкви приемали по традиция своя първоначален патронат⁴¹.

И тук пак трябва да обърна внимание върху голямата дезинформация в публикациите за датировката и историята, особено на последните три църкви, за които съм посветили много място в моите изследвания и при които сведенията от историческите извори или напълно се пренебрегват, или манипулират, също както данните от археологическите изследвания. Особено характерни, макар и съвсем не единствени, са манипулациите с данните от археологическите изследвания върху Несебърската „Света София“ в нейната основна и приета от българската академична наука за най-меродавна публикация⁴². За да наложи своята съчинена и с нищо недоказуема теза, според която тази църква била първоначално построена като базилика с колони, а при втория нейн строеж вместо колони са издигнати масивни зидове, разделящи корабите, арх. Ст. Бояджиев пречертава разреза

⁴¹ Вж. моите монографии *Охридската „Света София“ и нейната датировка*, София: «Херон Прес», 2013 и *Софийската „Света София“ и нейните изследвания* (вж. бел. 5).

⁴² Stefan Bojadžiev, *L'Ancienne église métropole de Nesebár*, в *Byzantinobulgarica*, I/1962, с. 321–346.

Църквата „Света София“ (Старата митрополия) в Несебър
Фотоснимка А. Чилинзирев, 1978 г.

на цариградската църква „Св. Йоан Студит“, изготвен от Миллинджен⁴³ и го представя за своя реконструкция на несребърската църква, макар че между двете църкви няма нищо общо, освен че са трикорабни базилики, но с различно устройство на интериора и разпределение на олтарното пространство. Смесеният градеж с големи квадрати в Несребърската църква е единен – следователно едновременен – при всички запазени части от стените и липсват каквито и да е основания за твърдението, че имало някаква първоначална постройка с колони, разделящи корабите, изградена по подобие на цариградската. А посочените от него неверни данни отделят църквата от местната строителна традиция и от предназначението ѝ за богослужението на местното население, като свързва паметника с Византия и гръцкото „православие“, без той да съответства на тях и поради своя патронат.

Макар и тук още да не са включени сведенията от археологическите изследвания и от фолклора за тази епоха, дори малкото цитирани писмени исторически извори показват колко комплексен е въпросът за политическата и културната история на това население и колко чужди вмешателства затрудняват тяхното изследване – съществена част от което съставя въпросът за насилственото и предумишлено разрушаване на неговите художествени и културни паметници, в това число на първо място църквите.

Разрушаването на църквите по нашите земи съвсем не приключва с напускането на готите от тях и създаването на тяхната империя в Южна Италия със столица Равена, а ще продължи и придобие ужасяващи размери в следващото столетие. По ирония на съдбата тъкмо там, в престолния град на „готския“ император Теодорих, са се запазили до сега единствените образци от великолепната пластична и мозаична украса на техните „еретически“ църкви, включващи най-забележителните художествени и архитектурни паметници от късната античност. Ако и да не

⁴³ *Byzantine Churches in Constantinople, their history and architecture* by A. van Millingen... assist. by Ramsey Traquair ... W. S. George and A. E. Henderson ... London: Macmillan & Co., 1912. Pl. 17.

Равена, „Сан Витале“, 526-547 г., изглед от юг
Фотоснимка интернет

Равена, „Сант Аполинаре ин Класе“, осветена 549 г., интериор
Фотоснимка интернет

можем да приемем, че всички открити до сега над 600 разрушени църкви само от началото на VI и от последното десетилетие на същия и първото десетилетие на следващия век са имали сходна високохудожествена украса, развалините на поне няколко десетки епископски църкви от тях, пръснати по цялата територия на Източен Илирик и съседните провинции на изток и на юг от нея, трябва да са притежавали равностойно художествено оформление. От тях са стигнали до нас само следи от подовите им мозайки и по няколко капители от скулптурната им украса, доказващи, че тези църкви са издържали във всяко отношение сравнението им с равенските и ни показват от кого е унищожено художественото и културното наследство на населението на нашите земи. Тези разрушители и унищожители на забележителните паметници на култура с традиции от много хилядолетия не са „новозаселилите се славяни и прабългари“, които не се притежавали нито необходимите за унищожаването на стотиците солидни каменни постройки капацитети и логистика, нито са имали причини да ги унищожат, защото са също част от първоначалното население на Източна Европа и много от тях са приели християнството още в първите векове на неговото разпространение.

Аналогията в методите и целта на разрушителите на църквите през IV–V и през VI–VII век показва, че те са едни и същи, а тази цел се обосновава от идеологическите различия между „православните“ и „неправославните“, които различия нямат нищо общо с принципите на Христовото учение. Целта на „православните“ е налагането на една политическа система и идеология, диаметрално противоположна на това учение. Тези рушители са едни и същи и с рушителите на много десетки български църкви – вече през X и началото на XI век след подчиняването на Българската автономна патриаршия под Цариградската патриаршия, когато и на българското население се налагат чужди на християнството разбирания.

Равена, „Сан Витале“, 526-547 г.
Интериор към изток
Фотоснимка интернет

Липсата на сведения за строежа и разрушаването на болшинството църкви и изобщо художествени паметници по територията на екзархията Източен Илирик и останалите римски провинции източно и южно от нея се компенсира от многобройните сведения, добити при разкопките и археологическите изследвания през последните десетилетия в Гърция, Югославия, България и Албания⁴⁴. В историографията е възприето схващането, че разрушаването на много голям брой архитектурни паметници е в резултат от така нареченото „Велико преселение на народите“ през VII и VIII век, когато Балканският полуостров е „заялн от вълната на новозаселилите се варварски народи“, а за тази епоха е възприето названието „тъмни векове“ (dark ages)⁴⁵ и от нея не са се съхранили нито автентични сведения от истории и свидетели, нито каквито и да е надписи, включително от погребения. Че това схващане не отговаря на действителното положение на нещата, показват резултатите от археологическите изследвания, които по понятни съображения още не са анализирани и обобщени в историографията на заинтересуваните от истината страни, на първо място Гърция, Сърбия и България. И тук са важни фактите, които показват, че разрушаването на архитектурните паметници е извършено изключително през десетилетията, които **предшестват** сведенията за нападения от „варварски“ народи, при това тези „варвари“ имат разнороден етнически произход и след нападенията се оттеглят отвъд Дунав с плячката от грабителските си походи – за което съобщават всички съвременни хронисти. А по територията на сегашната гръцка държава няма данни нито за заселване на нови пришълци, нито съответни сведения от изследваните гробове на „нападетелите“, сред които не е намерен нито един скелет

⁴⁴ Кратък преглед на резултатите от археологическите изследвания с обширна библиография вж. в двете мои монографии, посветени на Софийската „Света София“ (вж. бел. 5) и в *Охридската „Света София“ и нейната датировка* (вж. бел. 37).

⁴⁵ Denis A. Zakythinos, *La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle* в *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον*, III = *Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 54, Ἀθῆναι 1966, с. 300–327.

на жена и дете, който да свидетелства, че те имали за цел да се заселят на тази територия⁴⁶.

Изследванията през последните десетилетия водят до твърде съществени корекции на широкоразпространените схващания за „славянска топонимия“ в Гърция, „свидетелстваща за наличието на многобройно славянско население в южните и централните области на страната през ранното средновековие“⁴⁷. Изследванията от последните десетилетия, предимно на гръцкия палеофилолог Федон Малингудис⁴⁸, показват, че при „славянските“ топоними нямаме думи от някакъв мним език, общ за всички „славянски“ народи, преди някакво тяхно разселване на юг и югозапад през VII–VIII век, а съществени следи от езика, говорен от местното балканско население още хилядолетия по-

⁴⁶ Между малкото изследвания, обобщаващи резултатите от археологическите изследвания, е голямата монография на Michael W. Weithmann, *Die slavishe Bevölkerung auf der griechischen Halbisel. Ein Beitrag zur historischen Ethnographie Südosteuropas*, München: «Dr. Dr. Rudolf Troffnik» (=Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Ostens, Bd. XXXI, 1978), непозната на болшинството български и гръцки археолози. Тук се представят резултатите от повечето гръцки и международни археологически кампании до началото на 1970-те години, от които се вижда, че нападенията над територията в южната и централната част на съвременна Гърция са извършвани от народи със смесен етнически произход с грабителски цели, а не за преселване, както и че сред нападателите имало и значителен брой християни, което изключва като повод конфесионални разногласия.

⁴⁷ Тези схващания се основават на студията на известния немско-руски славист Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941 (=Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse Nr. 12; Reprint Leipzig, 1970, ²1977 =Subsidia byzantina. Lucis ope iterata IV).

⁴⁸ Phaedon Malingoudis, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands, I. Slavische Flurnamen aus der messenischen Mani*, Wiesbaden: Steiner, 1981 (=Akademie der Wissenschaften und Literatur Mainz, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 1981, 3); *Toponymy and History. Observations concerning the Slavonic Toponymy of the Peloponese*, in Cyrillomethodianum VII/1983, с. 99-111; *За материалната култура на раннославянските племена в Гърция*, в Исторически преглед 41/1985, № 9/10, с. 64-71; *Frühe slawische Elemente im Namensgut Griechenlands*, в: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, hrsg. von Bernhard Hänsel, München: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft und des Seminars für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, 1987, с. 53-68 (=Südosteuropa Jahrbuch im Namen der Südosteuropa-Gesellschaft, hrsg. von Walter Althammer, 17 Band); *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: «Εκδόσεις Βάνιας», 1991 и *Ελληνισμός και σλαβικός κόσμος*, Θεσσαλονίκη: «Εκδόσεις Βάνιας», 2006.

рано. Голяма част от тези думи не само не се съдържат в езика на останалите славянски народи, а са и неизговориими от тях, т.е. имат различна фонетика, но и морфология – също както и граматични форми, непознати на останалите славянски и на не-славянските съседни народи. Малингудис представя голям брой примери – значително повече от предполагаемите „около 3000 славянски“ топоними – много от които са имена не само на населени места, но също реки, езера, местности и дори планински върх. Всички те са свързани с първоначалното разораване на целините и изобщо с ранното земеделие, което възниква на Балканския полуостров още през неолита, а не по време на предполагаемото му новозаселване с ловци и рибари от Североизточна Европа, където същият етап на развитие е произлязал много хилядолетия по-късно, отколкото на нашите земи⁴⁹.

Освен положителните извори, съобщаващи за някакви събития или изобщо факти, включително наличието на артефакти от постройки и погребения, историографията често разполага и с отрицателни извори – липсата на каквито и да било сведения за определени събития или обекти, чието съществуване е очевидно и несъмнено. Беше вече многократно отбелязано, че тъкмо за разрушените църкви по територията на нашата съвременна държава и съседните области не разполагаме с почти никакви сведения от писмените историческите извори. Но и малкото запазени артефакти, разкрити при археологическите изследвания, ни дават ценни сведения за историята на паметниците, като показват съзнателното манипулиране и унищожаване на доказателствата за нея. В този смисъл тук ще се спрем подробно на някои от най-важните прецеденти, свързани с липсата или унищожаването на сведенията за атрибуцията и датирането на паметниците.

Ще започнем с църквите във Филипи, които бяха предмет на последното мое изследване⁵⁰, където беше представена и доку-

⁴⁹ Вж. по този въпрос моите бележки главно в *Археологическите изследвания за готите в Готи и гети II* (вж. бел. 10), с. 188–190 и 243–245, както и в моите *Размисли за българския език*, София: «Херон Прес», 2014, с. 37–45.

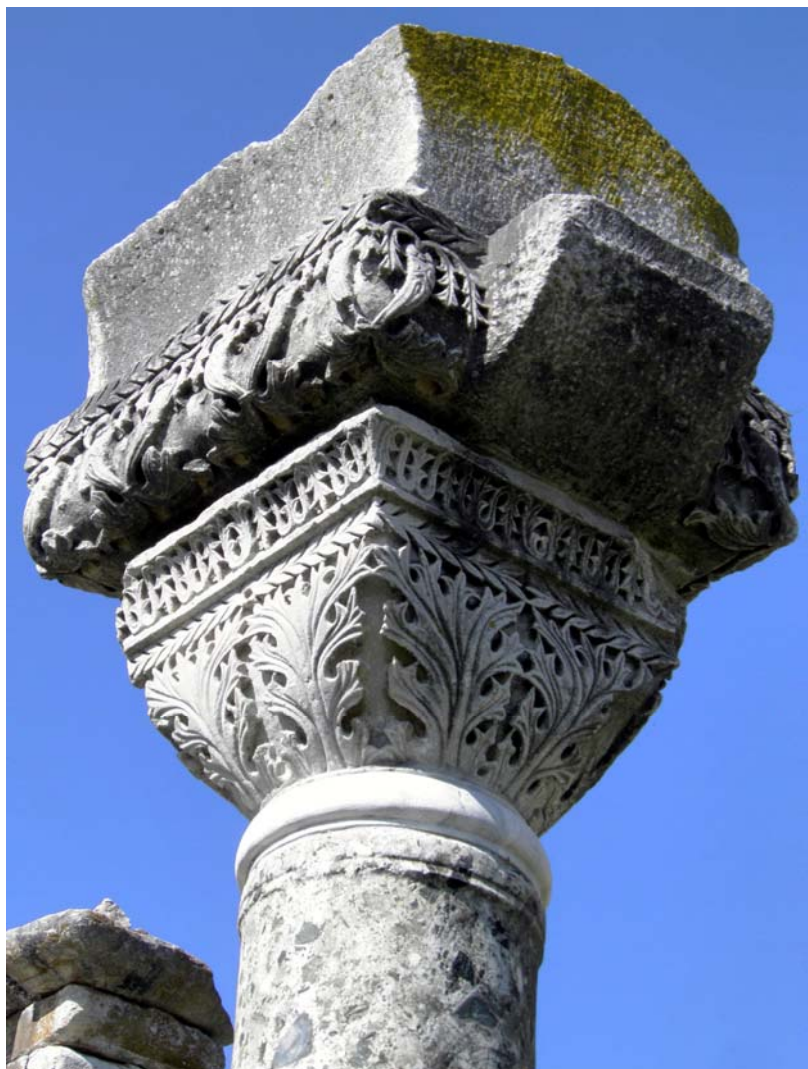
⁵⁰ *Още веднаж за Филипи или Филипопол, Исторически четения*, май 2016.

Филипи, Базилика В
Реконструираната част от църквата до 1978 г.
Фотоснимка А. Чилингиров, юни 1978 г.

ментацията на археологическите изследвания с нейните положителни и отрицателни резултати, противоречаща на установените в науката данни за тяхната атрибуция и датировка.

При многочислените археологически кампании във Филипи през последните близо 100 години под и около Базилика А и В, както и Октогона, не са открити никакви надписи или изобщо артефакти, свързани с техния строеж – но и потвърждаващи налаганите от историците и археолозите твърдения, че църквите са използвани за богослужение до „разрушаването им от варварите през IX век“. Нещо повече: под и около трите църкви няма никакви християнски погребения, които да свидетелстват, че те са използвани повече от няколко десетилетия след построяването им. А разкритите гробове с посветителни надписи са само под включените в строежа части от езически храмове, използвани от местното нехристиянско население, състоящо се само

Реконструиран (новоизгялан) капител
Фотоснимка интернет (С. Raddato), 2012 г.

Филипи, Базилика В

Филипи, общ изглед на форума с Базилика В
Фотоснимка интернет, 2012 г.

от римски колонисти–ветерани до първите десетилетия на VI век. От друга страна и надгробните, респ. посветителните надписи, открити във Филипи и неговата околност, не показват наличието на никаква християнска община чак до края на V век, а още от последните десетилетия в гръцката научна публицистика се представят 49 фалшиви посветителни и надгробни надписи, изготвени със цел да покажат, че местното население през първите столетия на Новата ера се е състояло от „елинизирани и образовани траки“, покланящи се не на своите традиционни божества, а на божествата от гръцкия пантеон.

Към отрицателните доказателства особено значение придобива липсата на преобладаващата част от строителните материали, използвани в трите църкви, както и остатъци от тяхната мозаична и пластическа украса. При извършената през 1970-те до 1990-те години реконструкция на църквите и форума са използвани на мястото на липсващите оригинали новоизработени от реставраторите капители и колони, а в научните публикации за архитектурата на църквите се представят чертежи, съставени

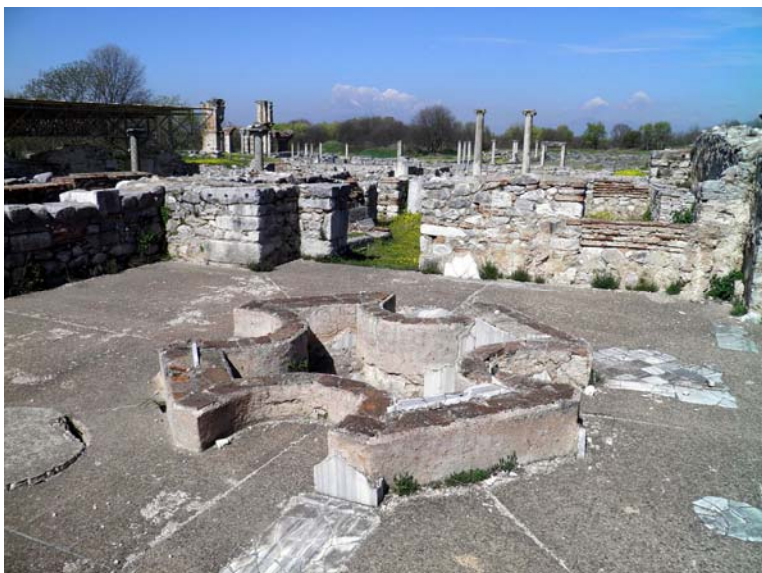
по аналогия с други съвременни църкви, без да са открити при разкопките остатъци от разрушената до основи първоначална постройка и по-специално от нейното олтарно пространство, които да свидетелстват за професионалната принадлежност на строителите.

Не по малко показателни за професионалната принадлежност на строителите, респ. дарителите, на църквите във Филипи са в голямата им част унищожените техни мозайки. В двете големи базилики А и В не е запазено нито едно камъче от тяхната мозаична украса – каквато те несъмнено са притежавали, както почти всички епископски и изобщо големи църкви от Юстиниановата епоха. В преддверието на Октогона са запазени обаче по-големи части от подовата мозайка с предимно орнаментална украса и това ни кара да допуснем, че и двете големи базилики са притежавали поне подови мозайки. На поместените в интернет фотоснимки, изготвени след консервацията на Октогона в началото на 2000-те години, се вижда ясно, че там са били отстранени централните изображения от украсата на помещението, което се счита за баптистерий и което срещаме само при „еретическите“, но не и при „православните“ църкви. Какви са били тези изображения можем да видим на няколко запазени от стотиците унищожени подови мозайки по цялата територия на Източен Илирик и на бившите римски провинции на изток и юг от него, като напр. на фрагментите от подовите мозайки на Епископските църкви в Стоби и Хераклея Линкестис. Тези мозайки не са били с декоративни функции, а са имали определени функции и цели в постройките или частите от църквите, свързани с представите и дейността на членовете на църковните общини, считани от „православната“ църква за еретици, които представи и възгледи са съществена част от хилядолетната духовна традиция в нашите земи, предавана от поколение на поколение и включена също в християнството⁵¹.

⁵¹ На тези изображения и техните функции, както и на функциите на помещенията, представляващи отделни постройки или части от църквите, е посветена голяма част от текста на двете мои монографии за Софийската „Света София“ (вж. бел. 5) с обширна библиография за по-голяма част от подовите мозайки, запазени в България и съседните области.

Филипи, Октагонът
Погови мозайки в „баптистерия“
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Филипи, Октагонът, „Баптистерият“ с преддверието
Фотоснимки интернет, 2012 г.

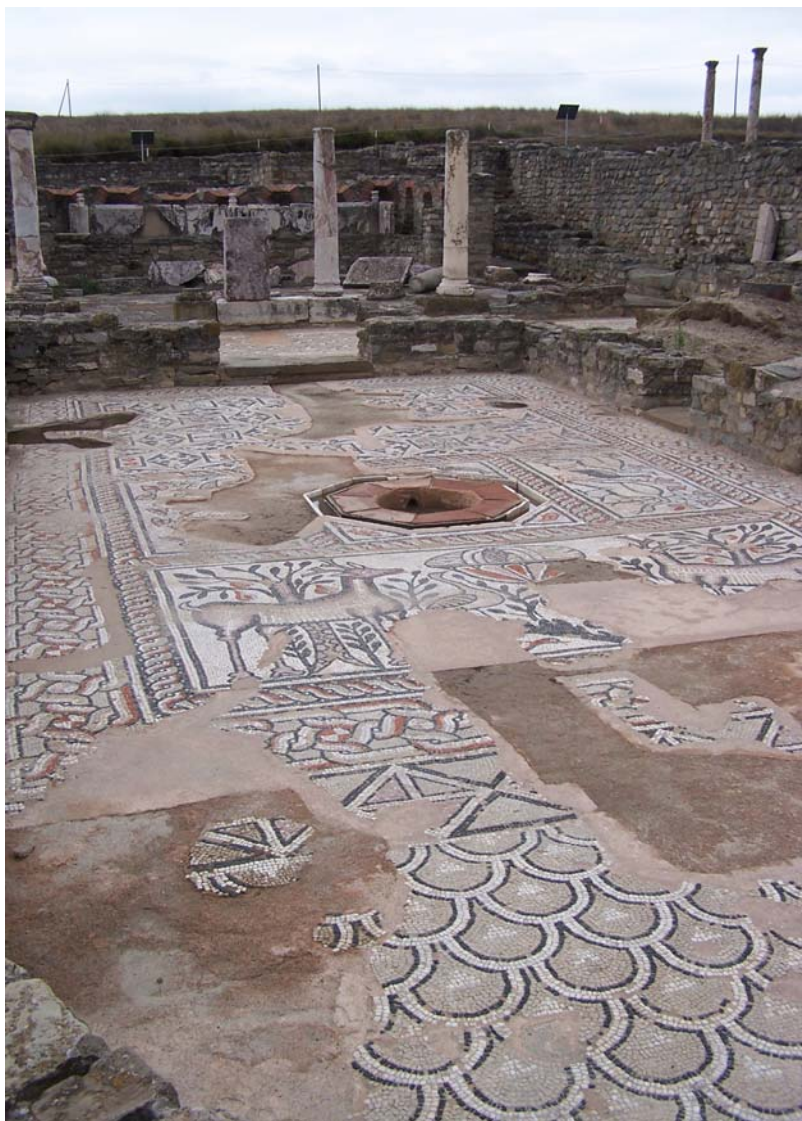

Стоби, „Батистерият“ при Епископската базилика
Фотоснимки интернет, около 2015 г.

Детайл

Арапай, Албания
Подова мозайка в базиликата
Фотоснимка С. и Х. Хигри

Столби, погова мозайка в Епископската базилика
Фотоснимка интернет

Детайл

Хераклея Линкестис, погова мозайка в Епископската базилика
Фотоснимка А. Чилингиров, 1979 г.

Хераклея Линкестис, подова мозайка в Епископската базилика
Фотоснимка интернет

За баптистериите и изобщо архитектурата в раннохристиянските църкви, както и за литургичното предназначение на отделните постройките, свързани в комплекса на църковната сграда и техните функции, има стотици изследвания, включително големи монографии. Въпреки това и досега няма постигнато съгласие между изследователите, повечето от които искат да видят в тях помещения за кръщаване на непокръстените и си обясняват техния голям брой с нарасналия брой на пришълци от съседните нехристиянски земи. При това те не отчитат малките размери на тези помещения, в които не могат да се поберат повече от 3-4 присъстващи, също както и на басейните в тях, където не може да бъде кръстен по едно и също време повече от един „кръщелник“. А това изключва предназначението им за масово покръстване на „намерилите приют в църковните общини нехристияни“ и е непонятно такова разточителство на средства и труд в оборудването и украсата на тези помещения.

Ако обаче се вгледаме внимателно в общата за всички тези помещения схема на украсата, ще забележим, че тя представя четирите елементи на видимия космос: земя, вода, въздух и огън, или, с други думи, ние се намираме на прага пред отвъдния свят, небесния рай, изобразен на отделна композиция.

◀ Изображения на рая и космоса ▶

Хераклея Линкестис при Битоля, Македония
Погови мозайки от Малката и Голямата базилика, VI век

По Гордана Цветкович-Томашевич

Хераклея Линкестис, Изображение на рая с двете дървета
Фотоснимка Интернет, 2012 г.

Тук не може да не се върнем към една друга врата за отвъдния свят, тъй както са си го представяли – но и познавали – мистичните школи на античността: отвъд северните ветрове, в Хиперборея, преди античните географи да ѝ предадат материален образ на своите карти, точно и подробно прерисувани със символите на „четирите елемента“ през „вековете на просвещението“. Но намираме и друга аналогия – в „царската стая“ на Хеопсовата пирамида с грамадния гранитен саркофаг „на фараона Хеопс“, поставен там още при изграждането на пирамидата, защото не може да бъде пренесен по тесния коридор. А за саркофага „пропуснали“ да донесат капак – също както строителите на десетките „баптистерии“ пропуснали да издълбават в басейните (писчините) отводи с канал „за изтичане на водата, в която се извършвало кръщаването на кръщелниците“.

Голямата (Хеопсовата) пирамида в Египет
„Саркофагът на Хеопс“ в Царската стая
Фотоснимка интернет

В мозаичната украса на тези християнски кръщелни не срещаме нито един от християнските символи, свързани с кръщението. Дори кръста срещаме само в орнаментиката като равнораменен кръст, и то не само при филипополските мозайки (вж. илюстрациите напр. на с. 62, 64 и 65), но и при безброй сакрални предмети или изображения, които християнството наследява от древните мистични учения по целия свят, също като равнораменен кръст⁵². Но много често формата на тези кръщелни, в средата на които се намира писчината, имат кръстовидна форма, както при Малката базилика в Пловдив (с. 65) и в Юстиниана Прима, при Епископската базилика (на следващите страници). И тази кръстовидна форма пояснява смисъла не само на думите „кръщение с Дух“, но и на самото Възкресение Христово, което понятие само на нашия старинен език е ВЪЗКРЕСЕНИЕ – именно тази дума внася тъй много смущения сред богословите, защото Христос не възкръсва от кръста, на който е разпънат, а от мъртвите. И както се казва в старохристиянския химн: „Христосъ възкресе изъ мъртвихъ, смертию смерть поправъ и соущихъ во гробѣ Животъ дарова“ – преведено на съвременен език: „...и като победи смъртта, дари на мъртвите Живот.“

Но и представата за рая в изображенията на мозайките в кръщелните и съседните помещения се различава коренно от представата за рая, както се показва в установената след IX век православна иконография. Централните изображения тук са Дървото на Живота и Извора на Живота, а не Страшният съд с изображенията на праведниците и грешниците, представата за който ще угнетява верующите през цялото средновековие. А тази представа няма нищо общо с Христовото Учение, което не учи за изкупление и отмъщение, а за Любов и Милосърдие. Също и лозниците с лозовите листа и гроздове имат своя произход в дрените мистични учения по нашите земи, като Орфическите мистерии, преди богословите да ги свържат с цитати от думите на Христос в Евангелието на Йоана, 15:1 и 15:5.

⁵² Вж. моята интернетна публикация *Традицията на кръстния знак*, с примери от над пет хилядолетия → [atch_tradicia_crusten_znak.pdf](#)

Небесният рай
Погова мозайка от Ермиони / Гърция
По Согодини

Аналогиите с древните мистични учения по нашите земи ни помагат не само да разберем какви са били в действителност функциите на „баптистериите“ при църквите на „еретиците“, но и да видим връзките на тези „еретици“ с хилядолетната духовна традиция на човечеството, в която Христовото Учение представлява следващата, най-важната степен в развитието на тази традиция, разкриваща пътя и перспективите за еволюцията на населението на нашата планета.

Но очертава и препятствията по този път.

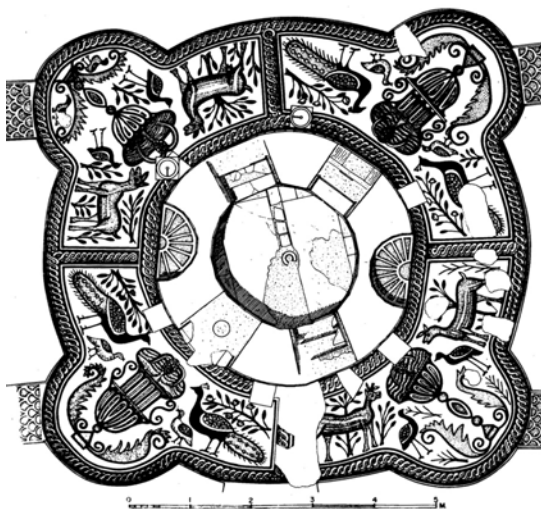
Царичин град / Първа Юстиниана

Погови мозайки в „баптистерия“, реконструкция, по Вуядин Иванишев

Царичин град / Първа Юстиниана
„Батистерий“, интериор, реконструкция, по Вуядин Иванишевич

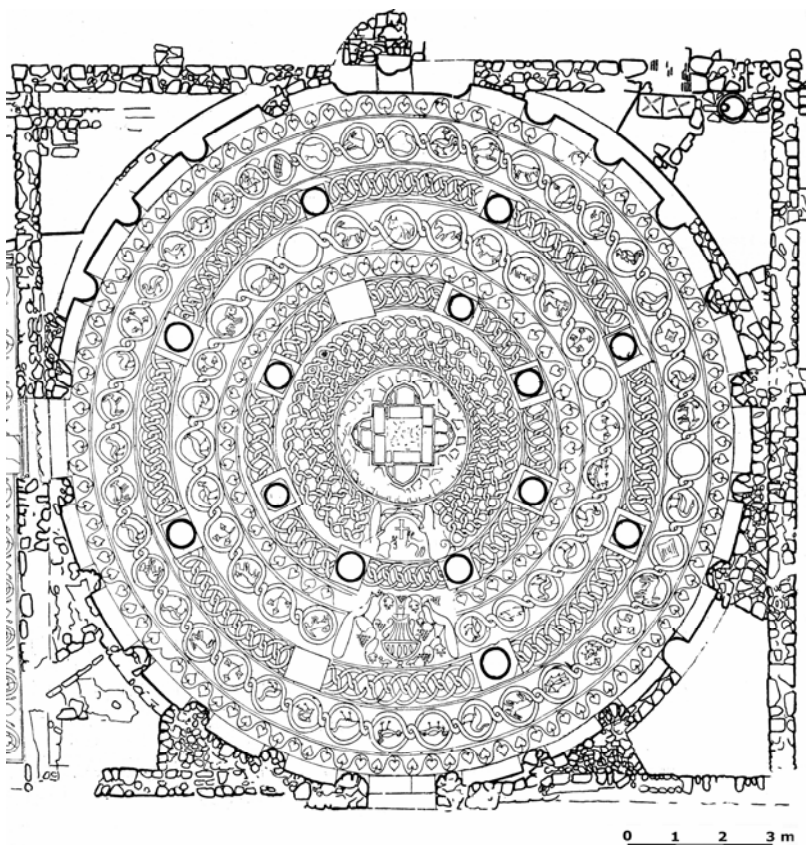
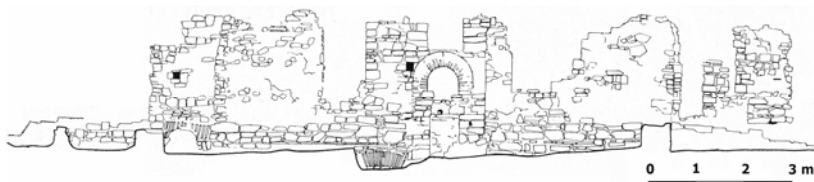
Стоби
„Баптистерий“
Изображение на рая
Схема
По Дж. Мано-Зиси

Мозайките от „баптистерия“ в Стоби са не само първите с почти пълна декоративна система, открити в Източен Илирик, но и първите с „точна датировка“ на тяхното разрушаване „от готите в 479 г. и от вероятно земетресение“ – а ще останат и след откриването на много стотици други разрушени църкви по време на археологическите разкопки през следващите десетилетия единствени с такава „точна датировка“ и „точно определение на разрушителите“⁵³.

Огромният брой систематично и до основи разрушени църковни комплекси по цялата територия на Източен Илирик и съседните области на изток до Несебър, на югоизток до Бутринт и на югозапад до Тесалия и Охридското езеро, ще бъде осъзнат от археолозите и историците едва през последните десетилетия на миналия век, когато се появяват съобщения за разрушените църковни комплекси в Албания и Тесалия, но на първо място

⁵³ Първото съобщение за откриването им е от Джордже Мано-Зиси по време на IV Международен конгрес по Византология в София през 1933 г., последвано през 1970-те години от неговата тритомна монография и от голям брой научни публикации, съобщаващи за резултатите от изследванията върху мозайките, продължили до последните години. Пълен преглед на библиографията, с новите публикации в официалния сайт на АЛ Стоби: www.stobi.mk

Бутринт, Албания, „баптистерий“

Изглед от изток – горе

Централната част от подовата мозайка с „писцината“ – долу

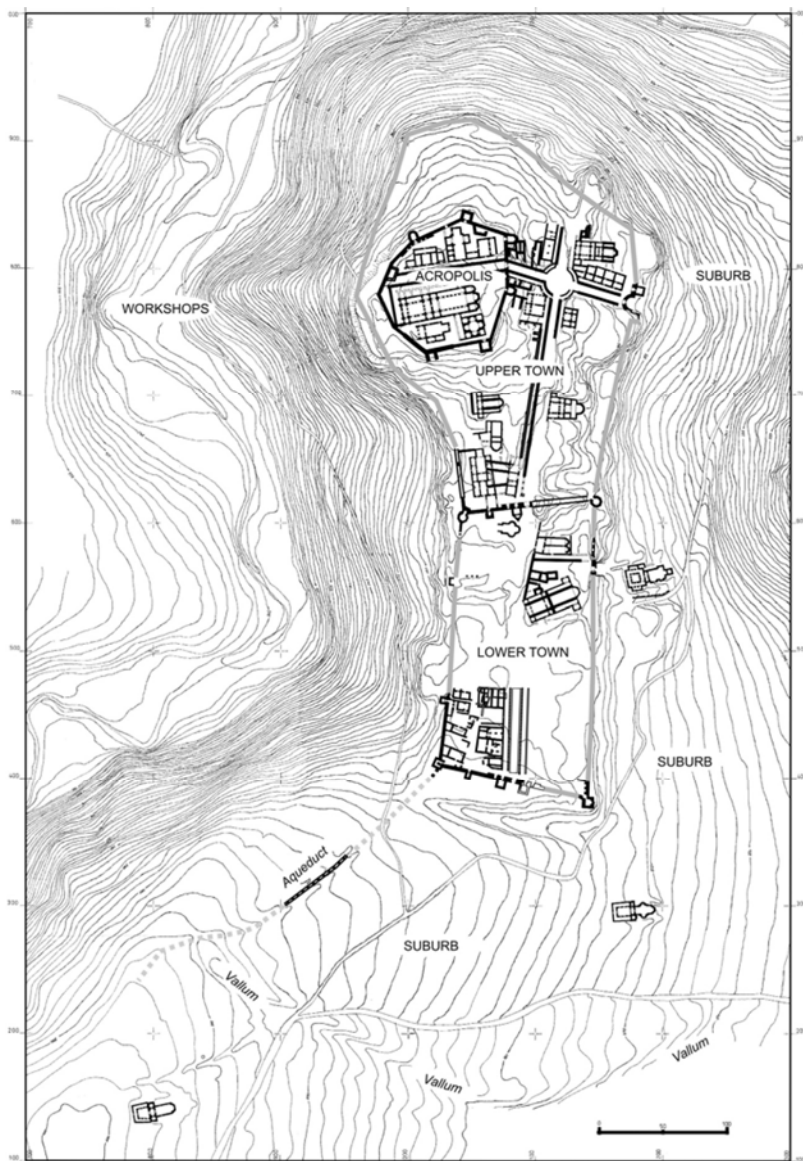
По Александър Мекси

Царичин град – Юстиниана прима, панорама
Заснимане: Google, 2013 г.

и преди всичко в Царичин град, за чиято идентификация с Юстиниана Прима вече се отхвърлят всички съмнения.

Макар археологическите изследвания в този район да започват още от 1912 г., едва от началото на 1950-те години и през последвалите четири десетилетия те ще бъдат проведени с такава интензивност и такъв обхват, както на нито един от останалите многобройни обекти по територията на бившата съюзна република Югославия. Без да приключат с разпадането на Югославия, като в последните години на миналия век продължават съвместните разкопки и проучвания на френски и сръбски археолози, когато биват открити още малозначителни предмети, но и 24 монети от Юстин II (565-578) и Маврикий (582-604), които потвърждават горната граница за датировката на разрушаването на града преди края на VI век. А няколко „аварски“ приложения „доказват“, че разрушителите този път не били готи или славяни, а авари – макар и по цялата територия на града и неговата околност да не са открити никакви следи от военни действия и никакви кости от нападатели или защитници, които явно са напуснали преди това града с всичкото си имущество, за да не се върнат повече там – също както се изселва „след

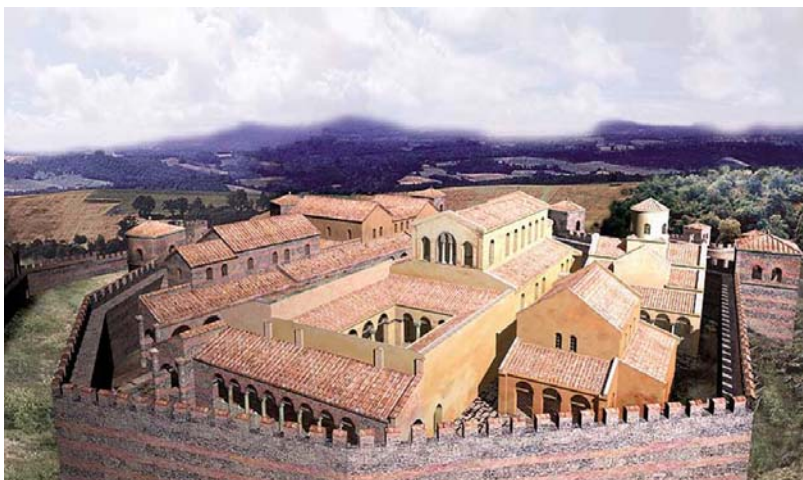
Царичин град, общ план
По Вуядин Иванишевич

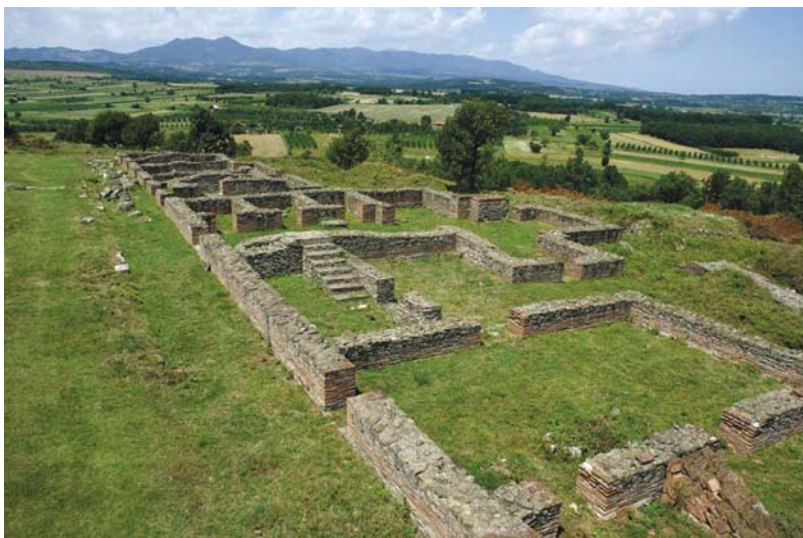
Юстиниана Прима
Фрагменти от бронзова
статуя на Юстиниан
По В. Иванишев

земетресение“, за каквото няма никакви съобщения в изворите, един век по-рано и населението на Охрид/Лихнид, за да започне отново да се заселва в разрушения град два и половина века по-късно, след присъединяването на Западна Македония към българската държава от Пресиян и Борис I.

Липсата на ново заселване или възстановяване на най-важния духовен и религиозен център в Илирик не е главната особеност в неговата история. Главната остава – и сигурно ще остане като precedent сред разрушените църкви и епископски центрове на Балканския полуостров – систематичното и почти перфектно проведено унищожаване на всички следи, които могат да свържат останките от църквите, административните сгради и отбрателните съоръжения с името на Юстиниан, който в указа за основаването на архиепископията я свързва със своето име. Още при една от първите археологически кампании след Втората световна война биват открити три малки частички от огромната бронзова статуя на Юстиниан, която е украсявала централния площад на града, също както стотици подобни статуи са украсявали центровете на всички големи градове и църковни средища в империята. По някаква ирония на съдбата тези три фрагмента са и единствените, стигнали до нас фрагменти от стотиците негови статуи в цялата огромна римска империя. Единствените материални, веществени доказателства, които да напомнят на следващите поколения за неговите лични заслуги в политическата, духовната и църковната история от края на ранното средновековие.

Реконструкция на цитаделата
По Вуядин Иванишевич

Поглед от цитаделата към развалините
Фотоснимка Вуядин Иванишевич, 2005 г.

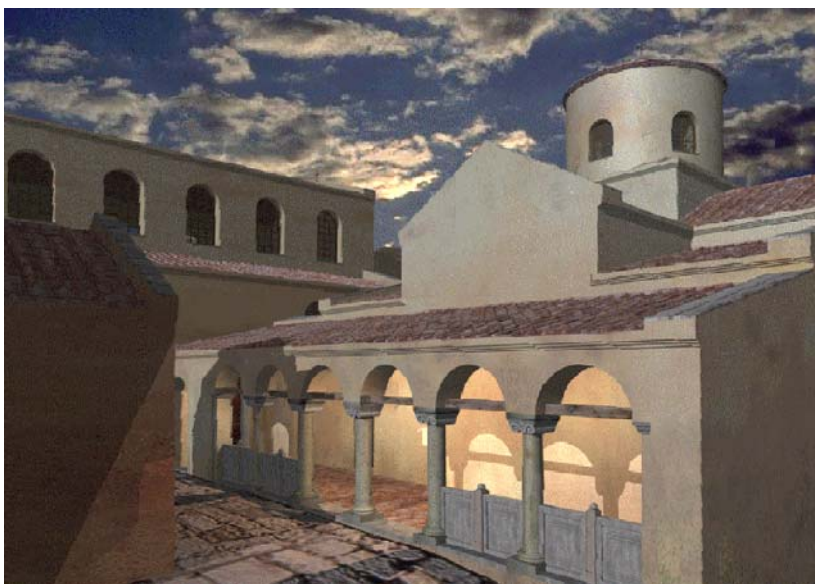
Юстиниана Прима / Царичин град

Прецедент сред изследванията върху разрушените през V–VI век църкви остава и голямата публичност на тези изследвания, особено след Втората световна война. И тази публичност отговаряше на големия интерес на световната общественост към разкопките и изследванията, в които участваха именити учени не само от Европа, но също от Америка и Австралия, оставили забележителен принос за проучването на паметника. Силно се ангажира при изследванията и с финансирането на разкопките Франция. За популяризирането на изследванията бяха използвани за първи път в Европа средствата на мултимедийната техника със създадени от френски инженери компютърни анимации още в зората на компютърната техника, достигнали през последните години до образцови презентации, каквито още няма за друг археологически или исторически обект в Европа⁵⁴.

Същевременно и разширените възможности на информатиката съдействат всички етапи от изследванията на Юстиниана Прима, включително от археологическите кампании през новото хилядолетие, да бъдат отразени с богата библиография и с рекапитулации от техните резултати, представени от ръководителите на разкопките и проучванията, като последните обобщаващи трудове са свободно достъпни в интернет⁵⁵.

⁵⁴ Забележителните видеодокументации с анимации и подробни бележки за историята и археологическите изследвания в Юстиниана Прима са свободно и общодостъпни в интернет без никакви регистрации или скрити допълнителни обвързвания и такси → <https://www.youtube.com/watch?v=gsphkU1y3Gs> ; <https://www.youtube.com/watch?v=DM7-rWH5VOc>, както и новият едночасов филм <https://www.youtube.com/watch?v=UAZAukkQZF4>, заснет с участието на ръководителя на проекта Вуядин Иванишевич и публикуван през юли 2015 г.

⁵⁵ N. Mandić, *Bibliographie Caričin grad 1912-1962*, Belgrad, 1962; B. Bavant, V. Ivanišević ... *Caričin grad I–III*, Beograd/Rome: Institut Archéologique de Belgrad/École Française de Rome, 1984/1990; същ., *Caričin Grad: Iztraživanja u 1999. godinu*, интернетна публикация; същ., *Царичин град. Изтраживања у 2000. години*, в *Leskovački zbornik* 42/2002, с. 55-68; същ., *Царичин град. Преглед изтраживања од 1998. до 2003. године*, пак там 45/2005, с. 24-36; същ., *Justiniana Prima – Царичин град*, Лесковац: «Народни музеј», 2006; V. Ivanišević, *Iustiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd, 2003; същ., *Caričin Grad – the Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town*, отпечатък от Byzanz – das Römerreich im Mittelalter Teil 2,2, hsg. v. F. Daim / J. Drauschke, Mainz: «Römisch-Germanisches-Zentralmuseum», 2010; същ., *Nalazi novca iz Istočnog podgrada Caričinog grada*, в *Leskovački zbornik* 54/2014, с. 41-52.

Юстиниана Прима, „баптистерий“, реконструкция
По Вуядин Иванишевич

Всичко това дава възможност както на изследователите, така и на широката общественост, да получат до голяма степен точна представа не само за историята и изследванията на Юстиниана Прима, но и да сравнят тези изследвания с изследванията също и върху другите повече или по-малко сходни паметници на раннохристиянското изкуство – нещо, което до преди няколко десетилетия беше възможно само за един съвсем тесен кръг от специалисти. Практиката показва обаче, че новите възможности явно не се използват именно от специалистите, защото те почти без изключение, въпреки огромното изобилие на нови факти, придобити от научните изследвания през последните десетилетия, както и възможността да сравняват тези факти въз основа на увеличената вече до огромни размери база данни, по отношение на историята и същността на паметниците на раннохристиянското изобразително изкуство и архитектура продължават да се придържат към схващания и тези, чиято несъстоятелност беше доказана още преди близо един век. На първо място това засяга както хронологията на възникването и унищожението на тези паметници, така и тяхното предназначение – и по-точно за кого и с какви цели са били изградени, но също така кога, от кого и защо те са били тъй старателно разрушени.

И тъкмо тук средствата на мултимедийната техника и на информатиката показват и доказват, че създадената преди повече от два века теория за някакво „велико преселение на народите“ и за „заливане на целия Балкански полуостров от огромна вълна новозаселени славяни“ не намират никакво потвърждение нито от межувременно станалите достъпни по-малко известни исторически извори, нито от археологическите изследвания, проведени вече почти по цялата територия на Югоизточна Европа. В частния случай при Юстиниана Прима изглежда, че само нейните непосредствени изследователи не са в състояние да проумеят как и защо този и по съвременните схващания съвсем не малък град с неговите високи крепостни стени – нерушими и непробиваеми с възможностите на варварите-нападатели – но също и девет каменни църкви, както и всички административни сгради и съоръжения, фонтани, паметници и акведукт в най-големия по-

литически и църковен център на Западния Балкански полуостров са били разрушени. При това, по време на продължилите повече от един век разкопки по цялата територия на града и неговата близка околност не са намерени никакви следи от битки и каквито и да било военни действия, както и никакви трупове, освен няколко християнски погребения до стените на една от църквите. Няколко връхчета от стрели, копчета, фибули и апликации от украшения са между всичките общо по-малко от 300 предмета, съставлящи откритите от археолозите артефакти от този значителен духовен и културен център.

След продължилите повече от един век разкопки и разчистване върху територията на града, на последните 20 години от които ръководителят на разкопките Вуядин Иванишевич сам е свидетел, до последните си публикации, той продължава да твърди, че града са разрушили аварите при свой поход в 615 г. За такъв поход липсват каквито и да е достоверни изворни данни и не може да се отдават тези разрушения именно на тях, след като в целия район на разкопките са намерени само няколко „аварски“ апликации, каквито ще срещнем при много находки от VI–VII век по цялата империя. Като „виден специалист–нумизмат“ той би трябвало да знае, че заплатата (sold) на наемните войници е била обикновено изплащана в монети от последните емисии на съответния император и че монетните находки в града, намерени при това сред слоевете от пръстта на разрушенията, явно не са били загубени от изселените с всичкото им имущество граждани, а по всяка вероятност от войниците при игра на комар, с каквата са запълвали „свободното си от работа“ време.

Но датировката на тези монети в последната трета на VI до началото на VII век съвпада с друга дата, свързана с управлението на император Тиберий-Константин (578–582). В един надпис⁵⁶, открит в центъра на София през 1950 г., се съобщава за дарение-

⁵⁶ Вж. подробности за този надпис, неговото откриване и значение за историята на Сердикийската Митрополия/архиепископия в моите студии: *Проблеми на църковната организация и на християнското изкуство в западната част на Балканския полуостров през ранното средновековие в България–Византия–Русия. Изследвания на средновековната култура*, Берлин 2002, с. 6-8 и *Софийската „Света София“ и нейните изследвания* (вж. бел. 5), с. 167-169.

то на императора за възстановяване на разрушения водопровод на Сердика/София и се назовава сердикийския **архиепископ Леонтий**, който явно по това време е преместил седалището на **архиепископията** от разрушения град **Първа Юстиниана** в **Сердика**.

Това, което археолозите очевидно не знаят и дори не подозират, е, че предметът на техните изследвания съвсем не е единствен с такива огромни разрушения и тъй скромни находки от артефакти. И при изследванията на Юстиниана Прима стигаме до същото явление както едва ли не при изследванията на археолозите върху всички паметници – те познават само своя обект, а за останалите сходни и подобни паметници не знаят нищо. Дори когато тези паметници не се намират в Картаген или Армения, а в най-близко съседство, само на няколко десетки километри, като Охрид, Сердика/София, Стоби, Пелагония и останалите епископски центрове от същата и съседните ѝ римски провинции. Защото по цялата тази територия, представляваща центъра на ранното християнство в Европа, наблюдаваме същото явление: разрушаване на църквите, а това са големи и масивни каменни сгради с богата художествена и пластична украса, сриването им до основи с целенасочено унищожение на всички следи от тази украса с нейните „странни“ изображения. И твърде често скриването и зариването с пръст на основите им, а с изселването на населението в селищата, където са се намирали църквите, е преследвано също и заличаването им от неговата историческа памет. В този смисъл имаме вече безброй примери с „новооткриването“ на църкви по места, където никой никога не е и подозирал, че може да се е намирала църква, при това голяма епископска църква, като откритата през последните дни в Южна Добруджа на няколко километра от която и аз живях близо три години преди повече от половин век⁵⁷.

⁵⁷ И за тази новооткрита църква, както за много други, станали известни засега само на най-тесен кръг специалисти, липсват и сигурно още дълго ще липсват научни публикации, а интересувашите се ще научават за тях случайно от репортажи на журналисти от ежедневния печат.

† IMPERATOR TIBERIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS
 INTER RELLOQVASE DESSE RDICIVITAT
 HVNC AQVIDVC TVM RENOVAVIT DATA PECVNIA
 PVMACNIFIVLANVM CANDIDATVM IN STANDA
 DOMV BEATISSIMO LEONTIO ARCHIEPISCOPO
 MIVLO PERDICTO XL

Император Тиберий Константин Август между останалите постройки в града Сердика възстанови и този водопровод, като бяха дадени пари чрез великолепия мъж – кандидат Юлиан с настояване от господина – блажения мъж архиепископ Леонтий, като бяха определени на М. Юлий 11 либри.

Открит в центъра на Сердика възпоменателен надпис за възстановяването на нейния водопровод от сердикийския архиепископ Леонтий с дарение на император Тиберий Константин

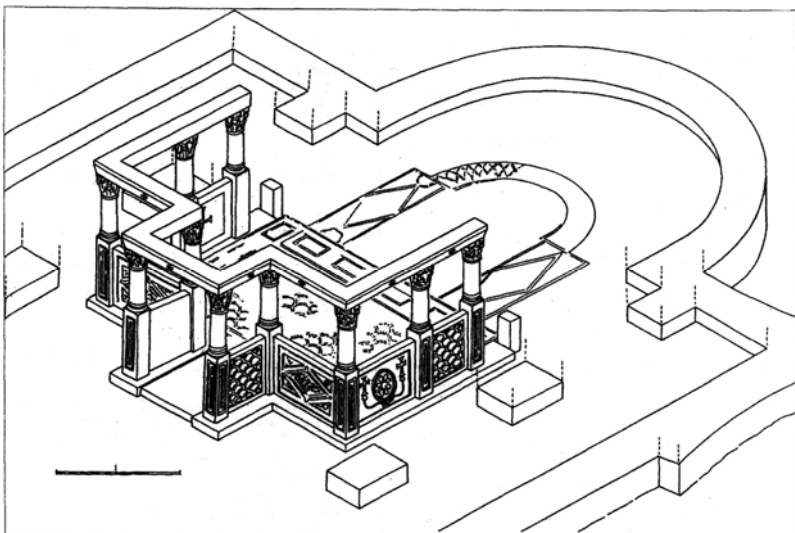
По Ив. Венедиков

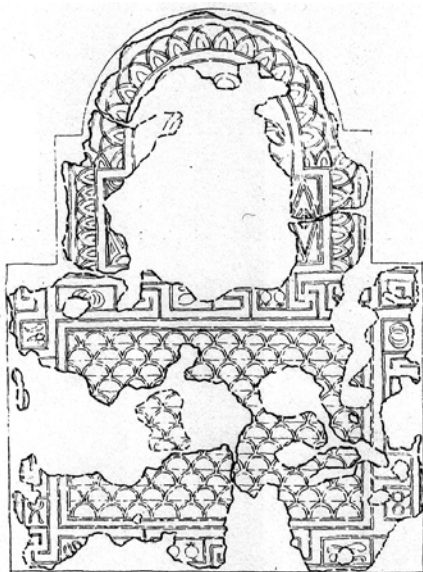
Един подобен случай става известен по време на IV Международен конгрес по византология през 1934 г. в София и предизвиква учудването и възхищението на всички участници, така че заслужава да бъде отбелязан и тук. За него разказва в своя над половинчасов доклад известният словенски археолог Франц Месеснел, натоварен от директора на Музея на Южна Сърбия, т. е. присъединената към Сърбия Македония, Груич, да извърши разкопките и публикува резултатите⁵⁸. Разказът на една селянка за нейния сън (Traumgesicht), чрез който било съобщено, че в нейната нива е закопана църква, дава повод на местните власти да се заинтересуват от това съобщение, макар че на полето не се вижда нищо, което би могло да потвърди съня. Но „за щастие още при първата копка се натъкват на зидове“, а след проточилите се по липса на средства разкопки за три години са разкрити основите и долната част от стените на голяма трикорабна епископска базилика със синтрон и дори запазени части от олтарните прегради, чиято реконструкция ще се публикува през следващите десетилетия във всички трудове и учебници по раннохристиянска архитектура и пластика като най-добър пример за подобни, другаде несъхранени съоръжения. А сравнението на фрагментите от нейните подови мозайки с подовите мозайки от кръстокуполната църква в Юстиниана Прима и с разкритите неотдавна подови мозайки от незавършената предшественица на Софийската „Света София“ ще покаже, че всички те са изпълнени от едно и също художествено ателие по едно и също време – но това сравнение няма да направи нито един от българските и сръбските, а също и френските изследователи. От своя страна и богословите няма да бъдат в състояние през следващите десетилетия да идентифицират неизвестната и очевидно никъде неспомената – или по-точно заличена от всички епископски списъци – епископия.

И тук никой не повдига въпроса, кой е бил заинтересуван от заличаването на следите от много стотици църкви. Но също и кой е бил в състояние да ги разруши.

⁵⁸ France Mesesnel, *Die Ausgrabung einer frühchristlichen Basilika in Suvodol bei Bitolj*, в Actes du IVe Congrès international des Études byzantines, Sofia Septembre 1934 (= ИБАИ X/1936), с. 184-194.

Олтарна преграда – реконструкция

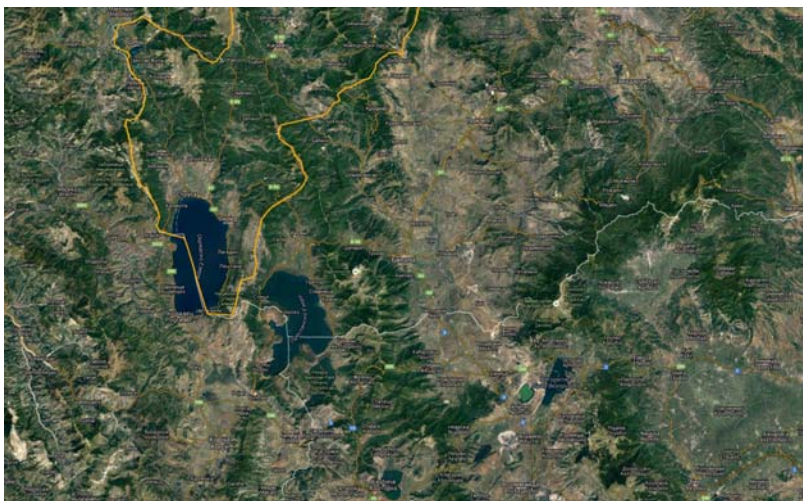

Погови мозайки в олтара
Суводол – Епископска базилика
По Франц Месеснел

Наистина, археолозите често сочат като причина за разрушаването на църквите и изобщо на античните градове, многобройни земетресения, за някои от които има и сведения в историческите извори, макар и тези сведения да не съвпадат с повече или по-малко възприетата и утвърдена хронология за разрушаването на църквите, повечето от които са построени след посочените от изворите дати⁵⁹. От друга страна почти без изключение църквите са били построени много солидно с каменна или смесена зидария и въз основа на съвременни наблюдения от практиката е известно, че такива постройки не биват разрушени до основи дори и когато се намират близо до епицентъра на земетресение. Че причината за разрушаването на голям брой църкви в Македония и Албания са били земетресения, както предлагат някои изследователи след като липсват каквито и да било указания за земетресения в този район⁶⁰, сходният начин на разрушаването им – напр. при църквите с баптистерии в Балша и от двете страни на Охридското езеро – показва, че рушителите са същите, както и в останалите области на полуострова.

⁵⁹ За хронологията на опустошителните земетресения въз основа на изворните сведения вж. преди всичко: Venance Grumel, *La chronologie* (Bibliothèque byzantine, Traité d'études byzantines publié par Paul Lemerle, I, Paris 1958), с. 478. Напоследък се приема от астрономите за напълно вероятна теорията, изложена от директора на Мюнхенската обсерватория, проф. Харалд Леш, че серията природни катастрофи през 535-536 г. (годината на възобновяването на архиепископията в Източен Илирик, Първа Юстиниана) е причинена от взривяването на астероид или комета близо до земята, аналогично на т. нар. Тунгузка катастрофа от 30 юни 1908 г. Между обширната научна и популярна литература по въпроса вж. преди всичко лекцията на германския астроном от 17.12.2013: Harald Lesch, *Wann schlug der letzte Komet ein?* Видео с пълния немскоезичен текст на тази лекция е достъпно също в интернет → www.br.de/mediathek/video/sendungen/alpha-centauri-148-html#&time. Този взрив е бил свързан с много голямо замръсяване на атмосферата, затрудняващо проникването през нея на слънчевите лъчи, а от там и до значително понижаване на температурата по цялата земя в течение на повече от година и половина. Датировката на събитието е прецизно изчислена въз основа на дендрохронологичния метод, опиращ се на изследвания във всички континенти.

⁶⁰ Вж. напр.: Блага Алексова, *Епископијата на Брегалница. Прв словенски црковен и културно-просветен центар во Македонија*, Прилеп: «Институт за истраживање на старословенската култура», 1989; Фанула Папазоглу, *Македонски градови во римско доба*, Скопје, 1957; същ., *Охридско во праисторијата и во античкиот период в Охрид и Охридско низ историјата I*, Скопје 1985.

Карта на Югозападна Македония за ползване в интернет
с Охрид, Струга, Преспа, Костур, Кавадарци, Прилеп, Битола и Струмица
Заснимане Google 2014 г.

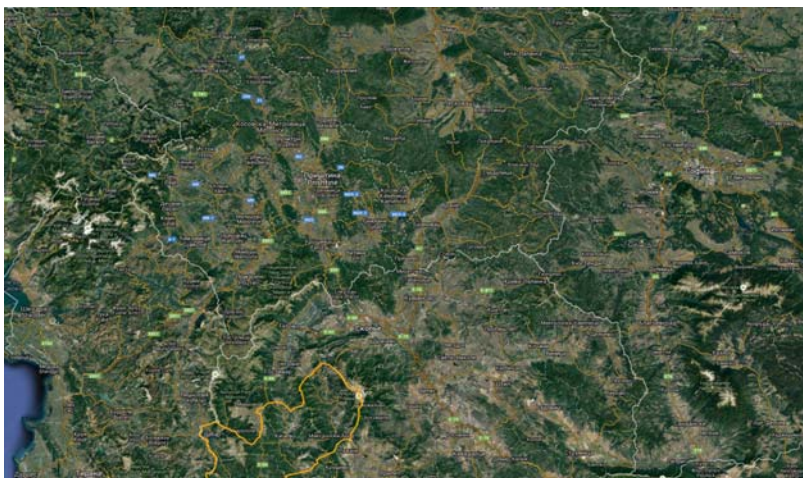
Що се отнася до многобройните църкви в Охрид и Охридско, за чието разрушаване от земетресения в района не притежаваме никакви сведения, историческите извори предават много подробности за дълбокия конфликт между върховните представители на голям брой църковни общини в Източен Илирик от една страна и от друга страна Цариградската патриаршия, респ. византийския император Анастасий (491-518), който нарежда да докарат оковани в Цариград петима митрополити и епископи, двама от които умират в тъмницата, а Лихнидската (Охридската) митрополия бива закрыта и нейното седалище – преместено в Драч. Това води до голямо въстание на местното население и дългогодишни военни действия, наложили възцаряването на Юстин I, произхождащ – както и повечето императори начело на Източната римска империя – от същото местно население⁶¹.

⁶¹ Тези събития са описани във всички истории на Византия, най-подробно и с цитиране на изворите при Ю. А. Кулаковскій, *Исторія Византии I*, Киевъ, 2010; Санкт-Петербург: «Алетейя», ³2003, с. 393-460.

Независимо от точните и конкретни сведения в историческите извори, при които летописците повтарят разказа на Теофан и Йоан Антиохийски, както и хрониките на Йоан Малала и Комес Марцелин⁶², никой от съвременните историци и богослови не се занимава с дълбокия, съществуващ повече от столетие конфликт между „православното“ и „еретическото“ християнство в Източен Илирик и съседните римски провинции на юг и изток, а както показват най-новите археологически открития, също и на север, в провинцията Малка Скития. Този конфликт не приключва със затварянето на църковните първенци от „непослушните“ провинции в цариградската тъмница и тяхното „обезвредяване“, нито има нещо общо с някакви лични „монофизитски“ убеждения на императора, а отразява противоречията между двете главни течения в ранното християнство, проявили се още на Първия вселенски събор в Никея през 324 г. и останали неразрешени не само след постановлението на Втория вселенски събор в Константинопол през 384 г. за изключване на болшинството от църковните общини в Третата част на империята от обявената за „православна“ църква, включваща Римокатолическия престол и Константинополската епископия, която по това време още няма присвоения от нея ранг на патриаршия, но и до ден днешен. За решаване на противоречията няма да допринесат и откритите през последните десетия автентични раннохристиянски текстове, от които стана ясно, че ранното християнство, следващо учението на Христовите апостоли, не е познавало нито „Православната“ Троица, нито съчинения през трети век „Православен Символ на вярата“, споровете за чиято формулировка поставят началото на разделението между християните, продължаващо и до сега⁶³.

⁶² Теофан Изповедник, *Хронография* – откъси в ГИБИ III/1960, с. 226-289 и Йоан Антиохийски, *Извадки от „De insiddiis“*, пак там, с. 26-40, както и откъсите от хрониките на Йоан Малала, също, с. 205-216 и Комес Марцелин в ЛИБИ I/1958, с. 308-318. Виж и моите бележки по този въпрос в *Охридската „Света София“ и нейната датировка* (вж. бел. 37), с. 38, с посочената там литература.

⁶³ Подробности по този въпрос вж. в моята студия *Единосъщен и подобносъщен в Българската църква* (вж. бел. 18). Срв. също посочената в бел. 29 литература за новооткритите раннохристиянски текстове.

Източен Илирик — провинции Macedonia Prima и Moesia Superior
със Сердика (София), Naisus (Ниш), Pautalia (Клюстендил) и Scupi (Скопие)
Заснимане Google, 2014 г.⁶⁴

Разрушаването на много десетки църкви в Лихнидската/Охридската митрополия, свързано с наказателните мерки, проведени от император Анастасий в последните години на неговото царстване срещу епископиите и митрополиите на Илирик, засяга по всяка вероятност и съседните епископии в Наисус/Ниш и Пауталия/Клюстендил, чиито владци са също в числото на доведените по заповед на императора в Константинопол и хвърлени в тъмница. В тази част от провинцията Macedonia Prima са регистрирани също много голям брой разрушени църкви, за които разполагаме засега само с непълни сведения въз основа на сондажи и археологически разкопки⁶⁵.

⁶⁴ Картата е свободно достъпна на портала на Google в нейния пълен обхват → www.mapnall.com/ru/google/Google-Географическая-карта-Македонски-Брод791423.html

⁶⁵ Виктор Лилчик / Венета Илюска, *Каталог на ранохристиянските църкви во Република Македонија*, в Македонско наследство, год. II / 1997, број 5, Скопје, с. 21-38. Описани са 235 раннохристиянски църкви по територията на Република Македония, регистрирани до 1996 г. Авторите отбелязват, че това са само предварителните данни, въз основа на сондажи и разкопки, показващи без съмнение съществуването им, като се предполага, че техният действителен брой е по-голям.

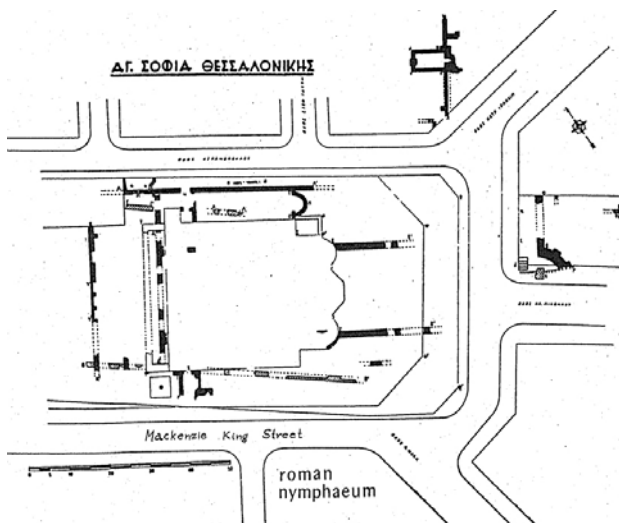

Солун
Центърът
на античния град

- 8 „Света София“
- 10 „Свети Георги“
- 24 „Свети Димитър“
- 25 Ахиропиитос
- 29 „Света Екатерина“
- 31 „Свети Апостоли“

Независимо от споровете за земетресенията и за варварите–рушители на християнските църкви, ще посоча тук един много характерен пример – една църква, чието разрушаване не може да бъде свързано нито със земетресение, нито с вражески нападения. Това е първоначалната църква „Св. София“ в Солун, намираща се на мястото на по-късната сграда, запазена до сега, катедрала на считаната за еретическа арианска архиепископия. Нейните основи, разкрити при разкопки през 1978–1981 г., показаха, че тя е била най-голямата църковна сграда на Балканския полуостров. За нея няма сведения в историческите извори, също както няма сведения за земетресения в града, каквито биха засегнали и намиращите се в непосредствена близост до нея други две големи църкви – „Св. Димитър“ и „Богородица Архипиитос“. А както е известно, градът е устоял на всички вражески нападения през ранното средновековие. След приключването на разкопките в 1982 г., основите на църквата бяха закопани, без изследванията да бъдат публикувани и без да се оповестят в научната литература. Те не бяха споменати и в издадената малко след това монография за построената на нейно място в края на VI век

„Света София“
Солун
План по Калигас

православна църква в Солун⁶⁶. Въпреки строгата забрана за посещение на разкопките от външни лица, аз имах възможност да ги разглеждам многократно през годините 1980 и 1981 заедно със сътрудника на Ефория Солун, Сотир Кисас, един от най-изтъкнатите изследователи на старините в Солун, който беше направил също заснемане на архитектурния план на църквата. Този план сравнихме с плановете на другите раннохристиянски църкви по отношение на техните размери и пропорциите им, но и с модула, основната мярка при изграждането на архитектурните паметници. Сравненията показаха, че тази църква има най-много общи черти с плана на първоначалната катедрала във Ватикана, първия „Св. Петър“. Малко по-късно последвалата смърт на Кисас попречи да бъдат публикувани нашите съвместни изследвания, които и от етични съображения се въздържах сам да публикувам.

⁶⁶ Kalliopi Theoharidou, *The architecture of Hagia Sophia Thessaloniki; from its erection up to the Turkish conquest*, =BAR / International series, Oxford: «BAR», 1988. В тази монография не се споменават извършените в 1978–1982 г. разкопки, а се дава съставения въз основа на сондажи през 1930-те години план от М. Калигас в публикацията му от 1935 г.

* * *

Нека опитаме да направим някои обобщения.

През 1971 г. излиза пионерският труд на бележитата сръбска археоложка Невенка Спремо-Петровић, с който практически се поставя начало на изследванията върху архитектурата на раннохристиянските църкви в Илирик⁶⁷. Своите изследвания тя извършва върху откритите и разкопани дотогава 38 църкви по цялата територия на префектурата, към които са включени също и известните на науката църкви от останалите римски провинции в южната част на полуострова. И това са всички раннохристиянски църкви от Източната римска империя, запазени изцяло или отчасти, върху които учените правят своите изследвания в продължение на век и половина, откогато раннохристиянската археология съществува. Само седем години по-късно излиза също пионерското изследване върху подовата мозаична украса на тези църкви от Гордана Цветковић-Томашевић⁶⁸, в което броят на изследваните паметници е почти удвоен, а авторката отбелязва, че дотогава са изследвани не повече от 1 % от паметниците, строени и разрушени в тази област. Нейната публикация се допълва от издадения в същата година в САЩ корпус на подовите мозайки в континентална Гърция от V-VI век⁶⁹, който остава и досега по понятни причини непознат не само на българските, но и на югославските и съветските археолози – този корпус също се допълва с издадения малко преди това корпус на подовите мозайки от гръцките острови⁷⁰. Паралелно излизат през 1960-те и 1970-те години много голям брой монографични изследвания и статии в научните списания в Гърция и Югославия, включително голяма монография за подовите мозайки от

⁶⁷ Н. Спремо-Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре*, Београд: «Археолошки институт», Посебна издања, књига 1, 1971.

⁶⁸ Г. Цветковић-Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици. Дарданија-Македониј-Нови Епир*, Београд: «Филозофски факултет, Институт за историју уметности», Посебни издања I, 1978.

⁶⁹ M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, IV/VI Centuries I-II*, New York / London, 1978.

⁷⁰ *Corpus mosaicorum christianorum vetustiorum pavimentorum grecorum, I Græcia insularis*, collegit et edidit Stilianos Pelecanidis (=Monumenta byzantina I, Thessalonica 1974).

района на Охрид в Македония⁷¹, както и няколко обобщаващи изследвания⁷². В корпуса на Спиро броят на разрушените църкви с подови мозайки вече е надхвърлил 100, а още 20 години по-късно само в Република Македония са регистрирани повече или по-малко съхранените и изследвани до 1996 г. 235 църкви, построени и разрушени между IV и VI век, при което авторът на каталога изрично отбелязва, че броят на раннохристиянските църкви в Република Македония е бил в действителност по-голям⁷³.

На това множество публикации и паметници българската наука отговаря за същия период, до края на 1970-те години, с по-малко публикации за раннохристиянските църкви по територията на нашата държава, отколкото могат да се изброят с пръстите на една ръка. При това централен и единствен, представителен за тази епоха паметник е Софийската „Света София“, за която е издадена още в 1913 г. голяма монография, макар и тази църква не само в нейния последен стигнал до нас строителен период, а дори и в незавършения предпослен период, няма нищо общо с епохата от IV до VII век, считана по всеобщо съгласие на изследователите за раннохристиянска⁷⁴. Представителна за българските „научни“ изследвания на тази тема е „монографията“, съдържаща по-малко от 60 страници текст върху всички области на културата и изкуството, издадена при това не от БАН а от партийното издателство „Септември“⁷⁵. По установената още в самото начало на нейното основаване традиция,

⁷¹ Vera Bitrakova Grozdanova, *Monuments paleochrétiens de la région d'Ohrid*, Ohrid: «Institut pour la protection des monuments de la culture et Musée nationale d'Ohrid», 1975.

⁷² Напр.: R. F. Hodkinson, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Development of East Christian Art*, London: «McMillan & Co Ltd», 1963; същ., *Bulgaria in Antiquity*, пак там, 1975 и J.-P. Sodini, *Mosaïques paléochrétiennes de Grèce. Catalogue des pavements de mosaïque situés dans les basiliques paléochrétiennes de Grèce continentale (y compris l'Eubée et Corfou) et du Péloponnèse*, в: Bulletin de Correspondance Hellénique XCIV/1970 и XCV/1971.

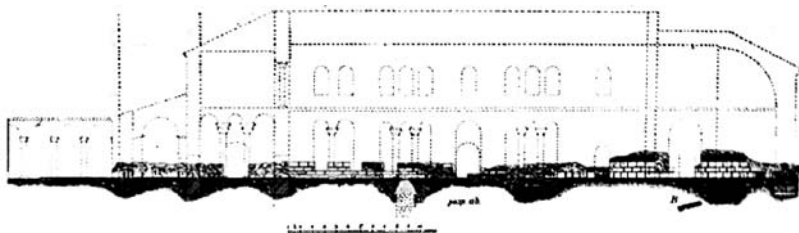
⁷³ Вж. бел. 63.

⁷⁴ Доводите за атрибуцията и датировката на Софийската „Света София“ съм посочил в двете мои монографии за нея, вж. бел. 5.

⁷⁵ Д. Овчаров и М. Ваклинова, *Ранновизантийски паметници от България, IV – VI век*, София: «Д.И.Септември», 1978.

българската археология се командва и в годините на „народната власт“ от политическо лице, което не е вече първият председател на Българското археологическо дружество и в последните години на своя живот заемащ най-високите държавни постове Богдан Филев, а „само“ партийният секретар, съставител на книгата и съавтор на текста, като текстът и дори заглавието на тази „монография“ атестират най-точно нивото на неговите научни познания, при което той „създава“ нов термин, „ранновизантийски“ паметници, който не се прилага никъде в науката, както никъде не се говори и пише за „ранновизантийска“ или „късноримска“ империя, а само за римска и византийска империя. Но и самият текст на „монографията“, няма стойност на научен труд, като отговаря на стандартите за „диплянки“ и рекламни листчета, каквито ще се издават повече от половин век от музеите в страната. Авторите не само не могат да различат подовите мозайки в Софийската „Света София“ от техните акварелни копия, но и представят тези копия от мозайката, открита в страничното помещение, за „горната мозайка на църквата“ (ил. 17). А представените в „монографията“ паметници и обекти не отразяват дори скромните резултати от дотогавашните изследвания на раннохристиянската култура в България.

Нищо не показва тъй ясно последствията от систематичното подценяване значението на древната култура по нашите земи, както диспропорцията при изследваните паметници в България и в съседните страни, на първо място Република Македония, чиято площ е почти пет пъти по-малка от нашата държава. И от сравнението се стига до невярното заключение, че държавните граници в балканските страни разделят не само територията, заемана от тях, но и тяхната култура и вероизповедание. Това подценяване е наложено от управляваната отвън в услуга на чужди интереси българска наука и от подчинената на КГБ „Българска православна църква“, според която духовните течения сред населението на нашите земи в древността, включително и богомилството, са били противохристиянски, а техните художествени и архитектурни паметници нямат нищо общо с културата на нашия народ.

Плиска, Голямата базилика
Разкритиите при разкопките в 1900 г. останки от църквата
Реконструкция Карел Шкорпил

Едва в последното десетилетие на „народната“ власт започват да се появяват изследвания на раннохристиянски паметници в Хисаря/Диоклецианопол и Пловдив/Филипопол, при които на малката площ на разкопките ще се появят през следващите десетилетия повече останки от построени (и многократно разрушавани!) в първите две християнски столетия църкви, отколкото по цялата останала територия на съвременната българска държава. А изследванията върху главния раннохристиянски паметник в сегашните граници на България, Голямата Базилика в Плиска, построена според данните на историческите извори и археологическите изследвания от Константин Велики, ще продължат да бъдат манипулирани от историците и археолозите, които не само представят тази църква за „прабългарски“ паметник, но започват нейната реконструкция във вид, какъвто тя никога не е имала, като затрупват неизследваните и недокументирани основи на предшестващите дохристиянски монументални постройки на същото място и по този начин правят невъзможни всякакви бъдещи изследвания.

Документалните фотоснимки, направени след разкопките на църквата под ръководството на нейния изследовател Карел Шкорпил в 1900 г., показват, че дори първоначалната църква да е изглеждала така, както се представя на нейната хипотетична реконструкция, тя явно е била разрушена още в края на IV или началото на V век, а каменните квадрати от стените над основите са били използвани по всяка вероятност при строежа на „прабългарските дворци“, изградени след разрушаването на църквата

Плиска, Голямата базилика

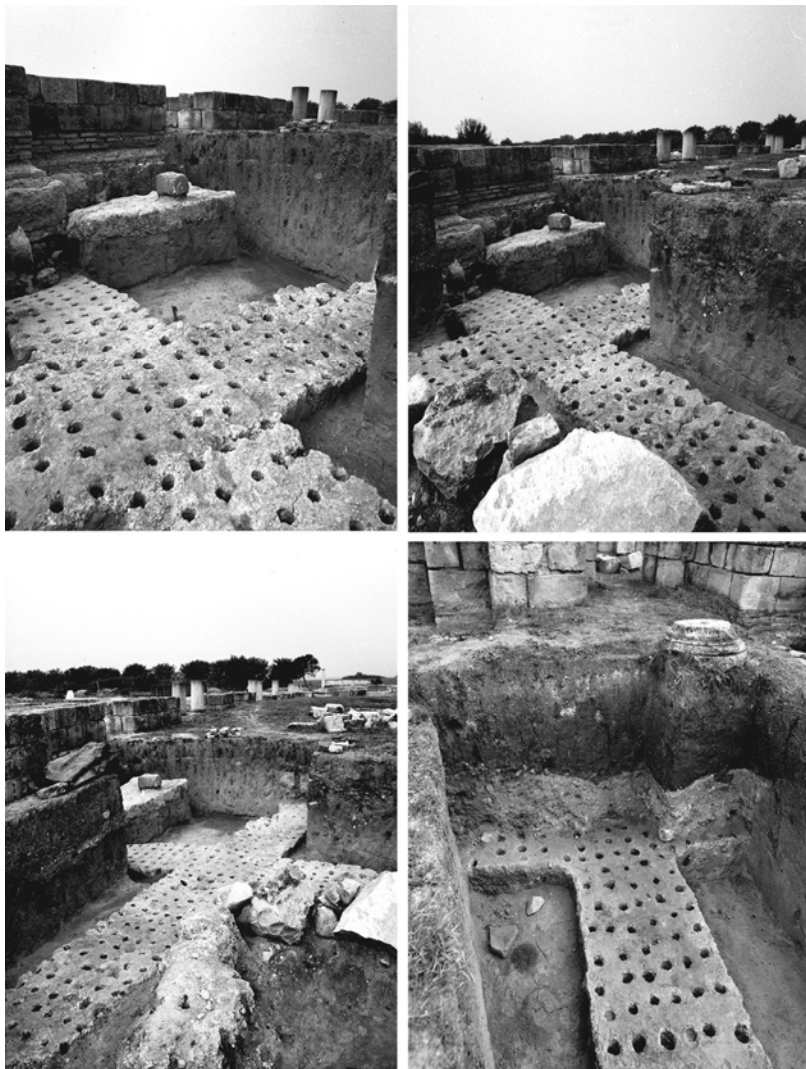
Изглед от развалините след разкопките в 1900 г.

Само в източната част на църквата са били запазени 3 реда квадрати

По Карел Шкорпил – отляво на снимката

през следващите векове. Голямата базилика е била престроена през IX–X век, но вече не с каменни квадрати, а с тухли, за да бъде отново разрушена в края на X век след присъединяването на източните български земи към Византия.

По време на изследванията в района на Голямата базилика през 1970-те години, извършени под ръководството на Тотю Тотев, бяха разкрити основите на една монументална сграда, по всяка вероятност сакрална постройка на старото тракийско население в един от неговите главни духовни центрове с името „Бляскав“ – транскрибирано на гръцки като „Плисков“. Тези основи са точно ориентирани на изток–запад и север–юг. Каменните квадрати от първата сграда са били очевидно използвани за строежа на базиликата през IV в. и след нейното разрушаване в края на IV или началото на V в. са били отново използвани при строежа на изградените по-късно „прабългарски дворци“. Основите на първата постройка бяха отново заринати без да бъдат документираны и публикувани, като единствено моето заснемане на разкритата част от тази сакрална сграда свидетелства за нейното съществуване.

Плиска, Голямата базилика
Основи на предшестващата постройка
Фотоснимки А. Чилинзирев, 1972 г.

Плиска, развалините на „Големия дворец“
Фотоснимка Никола Мавроудинов, преди 1950 г.

За намиране на състоятелни спонсори за осъществяването на скъпата „реконструкция“, инициаторът на проекта Божидар Димитров не само съчинява „преданието“, че „покръстването на българите начело с княз Борис било извършено в тази църква“, но и разказва, че открил сред развалините „аязмо“, от което извирала „светена вода“, като за откритието си се позовава на авторитета на „екстрасенси“, които му били съобщили, че е „предопределен да изгради наново светинята на българския на-

Плиска, развалините на „Малкия дворец“
Фотоснимка Никола Мавродинов, преди 1950 г.

род, залог за неговото преуспяване“ – без да съобщи на своите читатели, че още преди Шкорпил да започне разкопките, местен иманяр му разказал своята версия на „преданието“, според която в този кладенец-аязмо била потопена короната на последния български цар и когато я извадят, българското царство щяло да се възроди⁷⁶.

⁷⁶ Акцията по реконструкцията на Голямата базилика беше широко отразена в българските медии и може да бъде проследена на техните интернетни сайтове.

В допълнение на бележките за строежите в Плиска само ще отбележа, че през последните две години при „малкия“ и „големия“ дворец бяха проведени разкопки и изследвания във връзка с тяхната канализационна система, още непубликувани. Но тези изследвания показват несъмнената връзка на тази канализационна система със старата доримска канализационна система в Южна Тракия, използвана и от римляните за водоснабдяването на Константинопол с „вода от българските земи“, т.е. от богатите водни резерви в Одринско, пренасяни от големия Константинополски акведукт, за което съобщават изворните сведения, предадени от Кодин⁷⁷.

Тук трябва да напомня обаче и за големите спорове във връзка с разкопките, които се водят в най-висшите научни кръгове в Русия и България. Днес българският читател много трудно може да се ориентира в поставените и постигнатите цели на спора без познаването на някои важни подробности, и то независимо от изчерпателните сведения за него, публикувани както от българския историк д-р Ганчо Ценов⁷⁸, така и от ръководителя

⁷⁷ *Georgii Codini Excerpta de antiquatibus Constantinopolitanis*, ed. Bonn, с. 22. В ГИБИ V/1964, с. 322 се твърди: „Съчинението, известно под името *Πάτρια Κωνσταντινούπολεως*, незаслужено се приписвало на Георги Кодин (XIV в.). Обаче установено е, че то е дело на неизвестен автор, който живял през X – началото на XI в.“ Това не намалява значението на сведенията в него, а още по-малко оправдава тенденционно неправилно преведения текст, при който думата „акведукт“ („De aqueductis e Bulgaria devectis“) се предава като „водопроводни тръби, докарани от България“. В случая се касае до една от най-големите забележителности на византийския Константинопол – акведукта, построен от император Валенс (328–378), с който се докарва вода от изворите при Одрин, земята на одрисите, които жителите на Константинопол наричат българи, а тяхната земя българска. В същото съчинение (с. 149⁹⁻¹⁴) се твърди и че Константин Велики възстановил (тракийските) крепости Преслав, Дръстър, Плисков (Πλίσκουρβοц) и Констанция – вж. също ГИБИ V, с. 323. А това сведение обяснява проблемите във връзка с няколкократното изграждане и разрушаване на Голямата базилика – също както и мнимата „прабългарска“ строителна техника с големи квадрати, известна при многобройни доримски паметници, но също и римски строежи, като Константинополския акведукт, при който е използван строителен материал (големи квадрати), взет от разрушения от Валенс за наказание древен град Халкедон в азиатската страна на Босфора.

⁷⁸ Ганчо Ценов, *Кроватова България и покръстването на българите*, София, 1937, ²1998, ³2004 (издателство «Хелиопол») – на споровете си с проф. Васил Златарски авторът посвещава цяла глава от книгата (с. 265-250), където дава много подробности за връзките на последния с руската политика.

Валенсовият акведукт при Константинопол,
построен с квадри от разрушения тракийски град Халкедон
Фотоснимка интернет

на разкопките, директора на Императорския Руски археологически институт в Константинопол, проф. Феодор Успенски. В своята въвеждаща студия, включена в Известията на института⁷⁹, той посвещава много място на подбудите си за извършване на археологическите разкопки и на спора с главния противник на тези изследвания, проф. В. Златарски, представител на Софийския университет в комисията, която трябва да разреши тези разкопки. За българския съвременен читател днес е много трудно да се добере до цитираните от Успенски публикации на Златарски, в които последният обявява тезата на Карел Шкорпил за идентичността на развалините при с. Абоба със старата столица „на българските ханове“ Плиска за „гола и бездоказателна догадка“, а след това в доклада си пред XI Археологически конгрес в Киев представя тази „гола догадка“ за своя собст-

⁷⁹ О. И. Успенский, *Историко-археологическое значение Абобы и ея окрестностей. Раскопки. Наименование древняго поселения* – Известия русского археологического института въ Константинополѣ, *Материалы для болгарскихъ древностейъ*. Томъ X с альбомомъ въ 117 таблицъ, 1905, с. 1–15.

вена идея⁸⁰. Трудно е и да разбере защо Успенски полага тъй много усилия да докаже идентичността на разкопките при Абоба със столицата на „прабългарските ханове“. Тук главна роля играе едно важно обстоятелство, което днес дори на специалистите е малко известно. През последното десетилетие преди разкопките руската общественост е много развълнувана от спора за българския произход на Великата руска княгиня Олга/Елена, съобщение за което пръв прави бележитият изследовател на руските и българските старини архимандрит Леонид⁸¹. Паралелно с този спор в широките кръгове на обществеността става известна и приписваната на гръцкия автор от XIV век Георги Кодин книга, *Старините на Константинопол*⁸², предаваща много по-стари сведения с подробности за ранното християнство в българските земи, свързани с паметници в Константинопол. Събира се подписка за руски превод на книгата, но вместо нея бива издаден „Речник на паметниците в Константинопол“⁸³, където текстовете вече са значително манипулирани и представят руската официална теза за връзките между Русия и Византия. Тази теза изразяват и публикацииите на разкопките в Абоба-Плиска, при които на последно място се представят изследванията на тракийските старини, засенчени от данните за столицата на „прабългарите-татари“, като се премълчават всички връзки на архитектурните паметници, включително „дворците на хановете“, но също и Голямата базилика, с хилядолетната художествена и строителна традиция в нашата родина.

⁸⁰ Сборникъ на МНПР, XV/1898, с.148; Български прегледъ, 1898, кн. III, ноември, с. 121 сл.; ИРАИК VI/1899, с. 441.

⁸¹ Този спор и подробностите, свързани с него, съставя голяма част от първия том на моите изследвания *Цар Симеоновият СЪБОРНИКЪ от X век*, Берлин: «Виделина», 2007, ²2008.

⁸² Вж. бел. 75.

⁸³ Георгій Кодинъ, *О древностяхъ Константинополя*, перевод и комментарий Гавриила Ласкина, часть II *Словарь древностей Константинополя*, Киевъ 1902. Първа част не е излязла.

* * *

След дългия екскурс, посветен на Голямата базилика в Плиска, един от главните паметници на раннохристиянската архитектура в България, нека продължим прекъснатите обобщителни бележки за разрушените църкви.

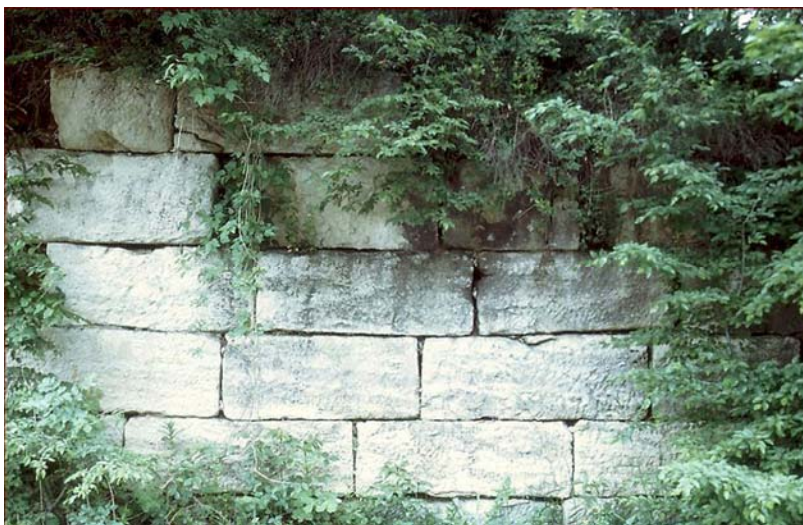
Ако реалните цифри за броя на построените и разрушени само в префектурата Илирик и съседните римски провинции на изток, север и юг църкви надвишават всички представи на историците и богословите за състоянието на християнската църква в първите шест века от нейното съществуване, те поставят и проблемите за междуконфесионалните конфликти сред нея в свършено нова светлина. В нова светлина се открива и връзката между причина и следствие – а именно, че църквите не са разрушени от злодеите–врагове на християнската вяра, дошли от земите отвъд Дунава с цел да грабят и рушат. И тези „кръвожадни злодеи“, както ги обрисуват с най-тъмни краски официалните исторически извори, принадлежат в действителност по своя етнически произход към същото коренно население на Югоизточна Европа, при което Дунавът не разделя това население, а го свързва при бедствия, нанесени от други външни завоеватели, които искат да му наложат своите закони и разбирания. Независимо с какво име ги наричат историческите извори – готи, хуни, скити, сармати, печенег или кумани – те са роднините – братовчеди и кумове – които се притичат на помощ на своите близки през цялото средновековие или им дават подслон в своите земи, когато тяхната земя е завладяна от чужденци. Така е през IV, V и VI век, но също през „тъмните“ векове, последвали масовото унищожение на християнски църкви през VI век, но също в X – XI и XIV – XV век. И в тези „тъмни векове“ няма никакво „велико преселение на народите“, а само завръщане на бежанците в родината им. Както през IV век, когато също много стотици хиляди бежанци се завръщат отсам Дунава „като в родна земя“ (Йордан)⁸⁴.

⁸⁴ Вж. бел. 29

Разрушаването на голям брой християнски църкви наистина съвпада хронологически с вражеските нападения в Източна Тракия през последните десетилетия на IV век, засвидетелствани от описанията на съвременни летописци—свидетели на събитията, но придобиват различно обяснение от онова, което дават за събитията повечето автори, свързани по един или по друг начин с управляващите кръгове в империята и с църковната йерархия, по поръчка от които те пишат своите текстове. Но тези нападения придобиват различно обяснение от онова, което дават за събитията повечето автори, свързани по един или друг начин с управляващите кръгове в империята и с църковната йерархия. При внимателен прочит на тези исторически съчинения научаваме и за много събития, протекли паралелно и дори предшестващи военните действия между нападателите и римската войска, кулминирали с изгарянето на императора Валенс на 9 август 378 година недалече от Адрианопол/Одрин, и свързани непосредствено с това злокобно изгаряне на върховния владетел на Източната римска империя.

Главният съвременник и свидетел на събитията, роденият в Антиохия римски историк Амиан Марцелин, комуто дължим най-обстойното им описание в цялата тридесет и първа книга на неговата *Римска история* (*Res gestae*)⁸⁵, започва разказа си за тези събития с предаването на една подробност, която обяснява и силния емоционален заряд на цялото население в източната империя – масовата психоза с мисълта, че Валенс е виновен за всички нещастия в империята и трябва да бъде жив изгорен. Тази масова психоза започва с откриването на един старинен надпис, зазидан в крепостната стена на Халкедон и съдържащ текста на едно пророчество, в което населението вижда непосредствена връзка с последните събития, но и с бъдещите, които

⁸⁵ Голям брой откъси от частично запазеното до днес главно съчинение на Амиан Марцелин са публикувани в български превод заедно с оригиналния латински текст в ЛИБИ, том I, София 1958, а пълният текст на запазените части е издаден на много езици, като английският и руският превод са свободно достъпни в интернет: «Loeb Classical Library» № 300, 315 и 331 и Аммиан Марцелин. *Римская история*, перевод Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни, Санкт-Петербург: «Алетейя», 1994, ²1996, ³2000, ⁴2004.

Фрагмент от Анастасиевата стена,
изградена от квадри, взети от стената на Халкегон
Фотоснимка интернет

предстоят да се случат с населението на империята. И тъкмо откриването на надписа при разрушаването на крепостната стена по заповед на Валенс свързва и неговото име с пророчеството и с последствията на събитията⁸⁶.

В своя също емоционално наситен разказ Амиан Марцелин стига до извода, че колелото на Фортуна, след векове на щастие и благоденствие, вече се е завъртяло, а това води до неговия край, като не само предсказва зловещите събития, които римските граждани изживяват с нападението на враговете от север, а и че именно тези врагове ще наследят могъществото на империята. Но този край не настъпва с първото от поредицата нападения, а агонията продължава и в следващите два и половина

⁸⁶ Текстът на това пророчество, независимо от важноста му за разбирането на събитията, за които разказва Амиан Марцелин, е съкратен от преводачите и редакторите на ЛИБИ, подобно на много други важни за нашата история сведения, но пълният му текст се предава и в *Църковната история* на Сократ с български превод в ГИБИ I/1954, с. 41–43.

века, които ще доведат до края на един важен етап от историята, приключил съществуването на Западната римска империя, но и до много съществена корекция при границите на Източната империя, където една новосъздадена държава ще оспорва и нейното съществуване до окончателния ѝ край в XV век.

Колкото и да са осезаеми последствията, свързани с пълното разрушаване на древния тракийски град Халкедон и с изграждането на монументалния акведукт от неговия строителен материал, те трудно могат да обяснят масовата психоза, завладяла цялото население на Източната римска империя, което е уверено, че именно Валенс е причинителят на всички нещастия и че поради това той трябва да бъде – **и ще бъде** – изгорен. В запазените откъси от историята на Амиан Марселин не намираме никакви съобщения за едно друго изгаряне – на 26 мирни мъже и жени от „готски“ произход, т.е. произхождащи от същия етнос, на който се приписват вражеските нападения с победата над римската войска и изгарянето на нейния император. Ние не знаем дали в труда на Амиан Марселин се е намирало съобщение и за това събитие, „загубено“ с останалите нестигнали до нас части. За туй изгаряне сме подробно информирани обаче не само от заслужаващото пълно доверие житие на изгорените мъченици, запазено в най-стария стигнал до нас списък на православните мъченици в синаксария при *Месецо̀слова на Василий II* от X век, а също и от открития през XIX век палимпсест (вторично използван пергамент) с откъси от текста на ариански календар, където също се посочват имената на виновниците за изгарянето на мъчениците⁸⁷.

В синаксария са посочени имената на изгорените мъченици, като също се съобщава, че били изгорени (по заповед) от император Валенс и папа Дамас. Въпреки твърдението на германските историци и филолози, че изгорените мъченици били готи-германци, всеки български читател ще разпознае в тези имена

⁸⁷ Вж. студията ми *Кои са 26-те мъченици, чиято памет църквата чества на 26 март?* в моя сборник изследвания *Българската църква* (вж. бел. 22). Там се дава и подробна библиография за главните публикации на германските и руските автори по този въпрос.

повече или по-малко разпространени сред нашия народ **български** имена: поп Верко, Авив, Иской, Сила, Фильо, Ана, Ала, Лариса, Мика, Маминка, Анимиса и Гатя. Също и имената на водачите на нападателите, Коля и Сърд, не оставят никакво съмнение за произхода им, колкото и историко-филологически изследвания да пишат в течение на повече от един век германските учени.

В Синаксария на цариградската църква, най-важния извор за историята на църквата и нейните мъченици, намираме обаче и друга подробност във връзка с тези събития, която не само споменава още едно пророчество за изгарянето на Валенс, но и назовава поименно народа, с който е воювал римският император и казва каква е била вярата на този народ. По изключение ние намираме този текст и в издадената от БАН поредица, съдържаща откъси от гръцките извори за българската история, макар и с привичните коментarii, че името на народа било написано погрешно поради неосведомеността на авторите на този документ⁸⁸:

[3. август] Честване паметта на светите наши отци Далмат, Фаост и Исакий.
... Когато император Валент излязал на война срещу българите [отец Далмат] пристигнал и казал „Царю, отвори църквите за православните, и ще победиш във войната.“ Императорът не се убедил, но като се разгневил казал: „Когато се върна, ще ми дадеш сметка за думите си.“ Светецът отговорил: „Ако се върнеш, не е в мен господ бог. Защото ще почнеш война и ще избягаш пред неприятелите си и жив ще загинеш от огън“. Което и станало. Затворен в плевник, той бил изгорен.

⁸⁸ ГИБИ V/1964, с. 292. Текстът на българския превод от Ив. Дуйчев, П. Тивчев и Л. Йончев се дава според това издание. В приложения там текст на гръцкия оригинал по изданието на Н. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolae*, Bruxelles, 1902, са написани ясно думите Βουλγάρων и τὰς ἐκκλησίας τοῖς ὀρθοδόξοις. За значението на този исторически извор вж. преди всичко *Полный месяцесловъ Востока, I Восточная агиологія Архієпископа Сергія*, Владимиръ, 1901 (репр. Москва 1997), с. 138-142. За св. Далмат вж. пак там, *III Святой Востокъ*, с. 307: 3 августъ: Пр. отцы Исакій, Далматъ и Фавстъ.

Валенсовият акведукт и Анастасиевата стена при Константинопол
Репрогукия интернет

Построената два века след акведукта Анастасиева стена, изградена също от квадри, взети от разрушения тракийски град Халкедон (съвременния Кадъкьой), няма да е в състояние да спре нападенията на враговете на империята и нейната територия, чак до предградията на столицата, ще бъде театър на военни действия не само през средновековието, но и в миналото, а може би и в новото столетие.

* * *

Част от Валенсовия акведукт в съвременния Истанбул,
построен с квадри от разрушения тракийски град Халкедон
Фотоснимка интернет

Настоящото изследване имаше за предмет разрушаването на раннохристиянските църкви – причините, времето и начина на разрушаването им, но преди всичко въпроса: кои са били техните разрушители. За времето на разрушаването видяхме, че то обхваща почти целия раннохристиянски период: от последните две десетилетия на IV до края на VI век с две кулминации – в началото и в края на периода, по всяка вероятност още веднага след смъртта на Юстиниан. До последните си публикации изследователите приписват разрушенията на външни врагове на империята, въпреки изключително големия брой на разрушените църкви и характера на разрушенията, простиращи се не само върху солидно изградените каменни църковни постройки и административни сгради, но и на дебелите крепостни стени, като в Първа Юстиниана. А това разрушаване е изисквало съоръжения и логистика, но също и продължително време за извършване на разрушенията, с каквито не са разполагали враговете. При разрушаването на църквите в епископските центрове, и преди всичко в Първа Юстиниана, за чиято непристъпност съобщава Прокоп в своето описание на града⁸⁹, само войската на империята е разполагала както с нужната за целта логистика и разрушителна техника (т. нар. стенобитни машини), но и с достатъчно време за разрушаването на крепостните стени и солидните каменни църковни и административни сгради – за разлика от „враговете на империята“, независимо от това как историците ги наричат: готи, скити, авари или славяни. Тези врагове нито са разполагали с такава разрушителна техника, нито са имали при своите грабителски походи – както квалифицират нападенията летописците – време за обсада на църковните средища, дори и да са могли да очакват богата плячка при завладяването им. А и обемът на разрушенията, както ни се представят след разчистването им, за което са били нужни повече от сто години, показва, че те не са били извършени само за няколко седмици или месеци, а са изисквали значителни усилия и вре-

⁸⁹ *За строежите*: 4, 1, 17–28. Разказът му се потвърждава от разкопаните основи на крепостните стени, дебели над 3 метра. Това се отнася и до останалите разрушени епископски центрове, и то не само в балканските провинции на империята.

ме, с каквито войската е разполагала през „мирни времена“ в изобилие, за да заслужи своя „солд“.

Но тези разрушения на църкви не приключват с раннохристиянския период в края на VI век. Когато три столетия по-късно византийските войски завземат територията на Източна България и разрушават всички църкви в заетата територия, вече никой български или чужд историк не задава въпроса: защо войските на една „православна“ държава разрушават църквите на друга, също „православна“ държава? И то без да запазят от разрушаване нито една единствена църква. Само една българска историчка отбелязва в своя публикация⁹⁰ колко лесно е било да се сричат куполите на църквите... Едно столетие по-късно ще бъдат разрушени по същия начин, изцяло или отчасти, т.е. „само“ да се направят негодни за богослужение, също и църквите в цялата Западна българска държава до егейското крайбрежие – освен четири, намиращи се в епископския център Костур, първопрестол на съюзените с Византия предатели на своя народ. А такива предатели ще продължим да срещаме във всички следващи столетия по същите места, чак до последните три столетия.

Още първите изследователи на раннохристиянската и средновековната архитектура в бившите балкански римски провинции не правят, а най-често и не забелязват никакви отлики както в плана, така и в градежа на църквите, построени за богослужението на християнското население. Това население още от началото на строителството на църкви принадлежи не само на различни конфесии, но има и различно богослужение, а съответно изисква различни форми, свързани с изпълнението на богослужението. По правило никой от тези светили на науката не си е направил труда да изследва и дори да види българските църкви, като изключение правят само Гурлит и Сас-Залозиецки. Заключениеята им се приемат обаче безапелационно от всички български историци на архитектурата, които продължават до ден днешен да си служат със създадената преди повече от един

⁹⁰ Вера Иванова (Мавродинова), *Разкопки на Аврадака в Преслав, Църква № 1, в Разкопки и проучвания III/1948*, с. 14.

век от учителите им терминология, включваща понятията „цариградска“ и „провинциална“ школа или „арменски“, „сасанидски“ и пр. влияния, без да искат, а и без да са в състояние да разберат, че отликите не са външни и засягат същността на архитектурните паметници, които имат точно регламентирано предназначение, но също отразяват различни естетични принципи, свързани с външния вид на църковните постройки⁹¹. А най-съществените отлики в църквите на двете ярко очертани конфесии, разпределението на олтарното пространство, които се забелязват при всяка църква и стават причина за разрушаването на „еретическите“ църкви или за преустройството им в „православни“, се обявяват за присъщи на „арменски“ строители, за каквито няма никакви сведения, както няма и сведения за подобно третиране на олтарното пространство в паметници на арменското строителство⁹². Тъй или иначе, всички „култови“ паметници на средновековната архитектура по територията не само на Първото, но и на Второто българско царство се обявяват за паметници на византийското изкуство, а техните стенописи – за типични паметници на византийската живопис, за каквито се представят не само Охридските, Нерезките и Боянските стенописи, но и фреските в Иваново, чиято датировка се манипулира с драстични средства от най-известния представител на византологията през миналия век, Габриел Мийе.

И трите посочени малко по-горе църкви, „Света София“ в Охрид, „Св. Пантелеймон“ в Нерези и Боянската църква, са били в тяхната първоначална строителна концепция изцяло или частично разрушени – охридската дори трикратно, в IV, VI и XI век. По време на нейното преустройство през втората трета на XI век фреските в олтарното пространство, изписани в X век, са били замазани с варова мазилка, а централното изображение в апсидата е било покрито с нова живопис, която да отговаря на схващанията и разбиранията на „православната“ църква.

⁹¹ Вж. забележките ми по този въпрос в уводната студия на моята публикация *Българската архитектурна школа. Изследвания I*, Берлин, 2007.

⁹² Вж. напр. Ст. Бояджиев, *По въпроса за парабемите в преславските църкви*, в АТИБ, 1989, с. 3-14 и френскоезичния вариант на същата статия в *Studia in honorem Veselin Beševliev*, Sofia, 1978, с. 395-405.

„Света София“, Охрид
Въплътяването на Словото
Детайл от композицията в апсидната конха
Начало на последната трета на IX век
Фотоснимка А. Чилингиров, 1979 г.

Свещеният знак на Сабасий
Тракийски вотивни бронзови фигури, II-III век сл. Хр.
Британски музей, Лондон
Фотоснимки интернет

Нито едно произведение на средновековното изобразително изкуство в Югоизточна Европа не показва тъй ясно живата до-християнска традиция, както считаните за „най-представителен паметник на византийското изкуство от XI век“ стенописи в Охридската „Света София“, престроена и украсена с фрески малко преди края на X век, чийто наос е бил разрушен при преминаването на църквата под цариградската патриаршия през 1030-те години, а стенописите в запазената от разрушаване източна част на църквата са били покрити с варова мазилка, която един вид консервирала и предпазила почти невредими стенописите, разкрити и стабилизирани по време на реставрирането на църквата в края на 1950-те години. Както декоративната система на тези стенописи, така и иконографията на изображенията са свързани най-тясно с традицията на българската

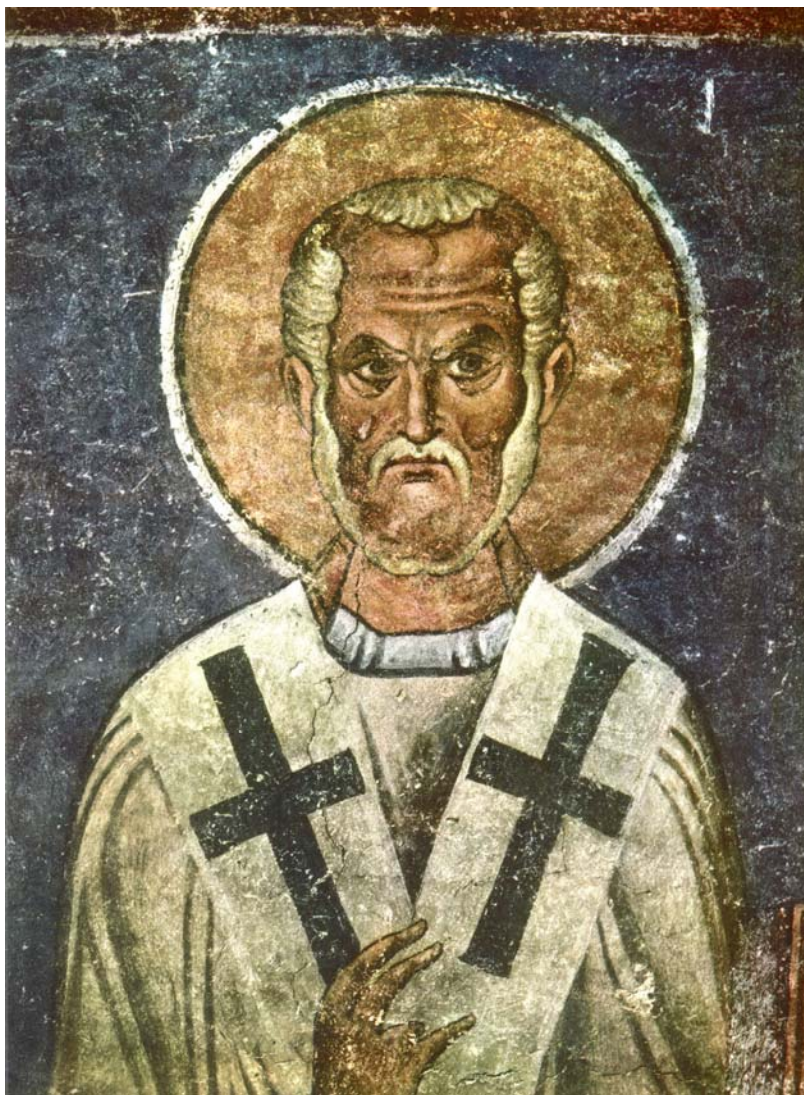

Благославящият Христос
Детайл от композицията Възнесение Господне
Стенопис в светилището на Охридската „Света София“
Фотоснимка ЮНЕСКО, 1960 г.

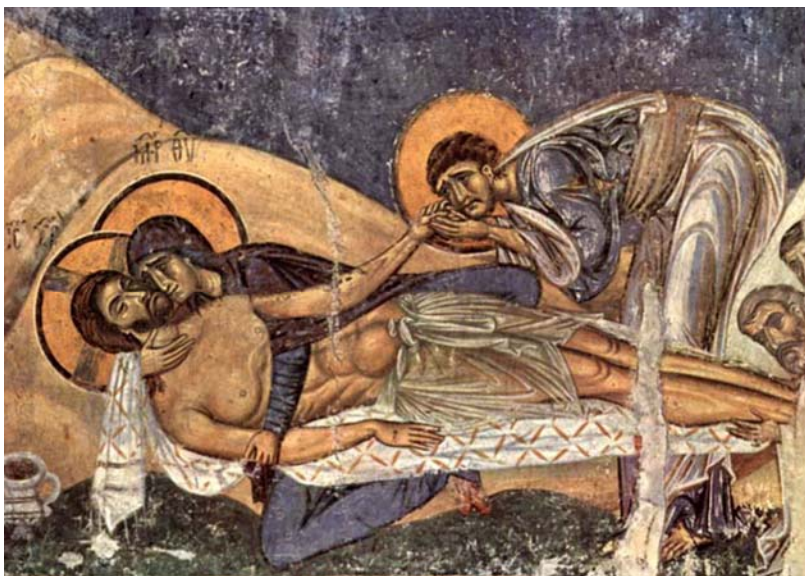
„еретическа“ църква, при която Христос, апостолите и светците не благославят със събрани три пръста, символ на светата Троица, а със свещения знак на Сабасий, който наследниците на приелите Христовото учение от България през X век руски старообрядци запазват като символ на своята вяра чак до XIX век⁹³. Но и главното изображение в апсидата на същата църква, върху което през XI век е било изрисувано изображение, съответстващо на възгледите на „православните“ християни, не представя Богородица с Детето–Христос на скута ѝ, а Великата Майка на Живота – девствената материя според древната мистична традиция – със символа на Словото–Логос, Второто Лице на Бога, **което чрез нея ще се въплъти, за да донесе с изпитанието на кръста спасение на човечеството**⁹⁴.

⁹³ Вж. А. Чилингиров, *България и покръстването на русите*, София: «Алфа-граф», 2011. Там, на табл. 6, е репродуциран детайл от известната на всеки образован руски гражданин картина на художника-передвижник Василий Иванович Суриков „Боярния Морозова“ в Третьковската галерия, Москва (1887), изобразяваща отвещането на видната старообрядница, болярката Морозова, в тъмницата, където тя ще завърши живота си. С вдигната ръка за благословия по обичая на старообрядците тя закланва своите привърженици да пазят вярата на своите прадеди, която вяра те са наследили от техните покръстителите – българите.

⁹⁴ Вж. моите изчерпателни бележки за декоративната система и иконографията на стенописите в Охридската „Света София“ в монографията ми за църквата (вж. бел. 51). Там са посочени главните публикации на тези стенописи, и преди всичко статиите и монографиите на М. Медий, П. Миљковиќ-Пепек, В. Н. Лазарев, R. Hamann-MacLean / H. Hallensleben, Св. Радојчић, А. Grabar, V. J. Djurić, Ann Wharton Epstein и А. М. Лидов. Никой от посочените тук автори дори не се споменава проблематиката с двата слоя стенописи в апсидата и различието в иконографските типове на Богородица. Изображението в долния живописен слой следва цитираното в Евангелието от Матей, 1:23, пророчество на пророк Исая, 7:14, според което **„девица ще зачене и ще роди Син. И ще го нарече Емануил – което означава Бог е с нас“** „Православната“ църква превежда този цитат с думите **Бог е с нас**, като го изписва и до сега на своите бойни знамена и с това узаконява проливането на кръв в „свещените войни срещу неверниците“. А думите **Бог е с нас** съответстват на Христовото Слово, предавано от евангелията и апостолите, където многократно се подчертава, че **„ние всички сме Чада Божи“**, „възлюбени Чада Божи“ (срв. напр. Йн 1:12; Рим 8:16; Еф 5:1; Фил 2:15).

Св. Григорий Чудотворец (?), детайл
Стенопис в светилището на Охридската „Света София“
Фотоснимка ЮНЕСКО, 1960 г.

Оплакване Христово
Стенопис в църквата „Свети Пантелеймон“, Нерези, 1165 г.
Фотоснимка А. Чилингиров, 1979 г.

Когато през миналия век бяха открити замазаните с мазилка стенописи от черквите в Охрид, Нерези, Бояна, Водоча, Курбиново, „Св. Георги“ в София, Паталеница и още много други, изследователите на византийското изкуство (към което се причисляваха и нашите художествени паметници), бяха изправени пред една загадка, на която и до днес не са в състояние да дадат задоволително обяснение: „от къде се взимат изведнаж в мрачното средновековие образи, излъчващи такава светлина и отразяващи такава дълбочина на човешкия израз, дотогава непознати за византийското изкуство?“ Вместо изображения на строгия и неумолим съдник, Христос Вседържител в куполите на византийските църкви, препречващ погледа на богомолците към небето, те срещат на нивото на своите очи образи на Христос съвършено различни от византийските – образи на изпълнения с доброта закрилник, комуто могат да се уповават при всички надвиснали беди и който ще ги утеши при всяка скръб и болка.

Христос Евергет и Дванадесетгодишният Исус в храма
Стенописи в Боянската църква, 1259 г.
Фотоснимка А. Чилингиров, 1974 г.

В течение само на няколко десетилетия възникват множество теории и хипотези за обяснение на това странно явление, което поставя в нова светлина цялата история на средновековното изобразително изкуство и по-специално въпросите относно произхода и източниците на Италианското възраждане в XIII-XIV век – защото именно новооткритите фрески показват най-тесни и непосредствени връзки с главните тенденции в паметниците на дуоченто: новата трактовка в пространствената композиция, в колорита и в съотношението между отделните фигури, но преди всичко новата емоционалност и душевност у образите. А това са тенденциите, които ще намерят своя върховен израз в шедьоврите на Зрялото възраждане от XIV до XVI век, полагащи началото на Новата епоха в европейската история, заместила мрачното средновековие.

През втората половина на миналия, двадесетия, век излизат в Западна Европа – включително ФР Югославия, която по това време се е отделила от „социалистическия“ блок – но също и в СССР, голям брой монографии и студии, посветени на византийската живопис⁹⁵. И всички те, без изключение, обявяват за паметници на византийската живопис не само охридските стенописи, но и стенописите в другите църкви в Македония от Горни Козяк и Водоча до манастирите по цялата територия на съвременната република, възникнали през XIV и XV век, също както и стенописите от манастирите в останалите републики, отцепили се от ФР Югославия през 1990-1991 г. В тези изследвания се игнорират както специфичните белези на живописиста – декоративна система, иконография, художествени средства и символичен език – така и надписите с тяхната епиграфия и палеография, но и сведенията от историческите извори и от

⁹⁵ Вж. преди всичко: П. Миљковиќ-Пепек, *Материјали за македонската средновековна уметност. Фреските во светилиштето на црквата св. Софија во Охрид*, в *Зборник на Археолошкиот Музеј во Скопје* 1/1955-1956, Скопје 1956, с. 37-67; В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва: «Искусство», 1947; ²1988; същ., *Живопись XI-XII веков в Македонии*, в *Rapports du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, Ochride 1961, V, Belgrade/ (Ochride, 1961, с. 105-134 – препечатка: същ., *Византийская живопись*, Москва: «Наука», 1971, с. 170-201; R. Hamann-MacLean / H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert, I Bildband*, Gießen 1963 (=Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe II, Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas, hrsg. v. H.-B. Harder und P. Scheibert 3). R. Hamann-MacLean, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert, II Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Gießen, 1976 (=Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe II, Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas, hrsg. von H.-B. Harder und P. Scheibert 4); Св. Радочић, *Прилози за историју најстаријег охридског сликарства*, в *Зборник радова Византолошког института* VIII,2/1964, *Mélanges Georges Ostrogorsky* II, Београд 1964, с. 355-381; A. Grabar, *Les peintures murales dans le choeur de Sainte-Sophie d'Ochrid*, в *Cahiers archéologique* XV/1965, с. 257-265; V. J. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, München, 1976; Ann Wharton Epstein, *The political content of the paintings of Saint Sophia at Ohrid*, в *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 29/1980, с. 315-329. Вж. също и издадените в началото на 1960-те години луксозни албуми, посветени на стенописите в Македония и Сърбия, но също и в България – в последния се представят за първи път на широката световна общественост репродукции на детайли от стенописите в Бояна и Иваново, но и в други български църкви.

археологическите изследвания. А всички тези сведения показват, че изброените тук художествени паметници нямат нищо общо с византийското изкуство и изразяват идеи, противоречащи на идеите и същността на „православната“ църква и нейните канони⁹⁶.

Каква е реакцията на българските историци и историци на културата за това явно предизвикателство пред световната наука, което правят новооткритите паметници на старата българска живопис и архитектура? – Тя е една и съща както в годините след Първата световна война, когато Македония, Южна Тракия и Добруджа са откъснати от нашата родина и паметниците на нашата култура в тях престават да бъдат тема за българските учени, така и в годините след Втората световна война, по време на „народната“ власт, но и след това. Паметниците на старата българска култура извън политическите граници на съвременната българска държава остават и до сега официално забранени за българската наука.

А какво става с паметниците на българската култура в границите на нашата родина и техните изследвания?

Да вземем за пример два от главните паметници на българската средновековна живопис, признати за „част от световното културно наследство“ – стенописите в Боянската църква и в пещерните църкви при с. Иваново, Русенско.

Изследването на първия паметник (както и на много други, в това число стенописите в Търново, Земен и Бачковската костница) Българският археологически институт възлага на млад руски учен-емигрант, Андрей Грабар, завършил със златен медал двугодишния курс по история на изкуството в Киевския университет. До това време той още не е защитил докторска титла и ще я защити в чужбина въз основа на своите проучвания върху българските средновековни художествени паметници. Някои от тези паметници той е посетил и разгледал

⁹⁶ Освен цитираните тук многократно мои монографии *Охридската „Света София“ и Църквата „Свети Герман“ при Преспанското езеро*, вж. също *Бележки за палеографията на надписите към стенописите в български и сръбски средновековни църкви*, София: «ХЕРОН ПРЕС», 2015.

по за няколко часа, а други, като Ивановските пещерни църкви, дори не е видял и им дава погрешна локализация на стотици километри от мястото, на което те се намират. Но определя и датировка, с повече от два века след вярната, за която дори съществува – или по-точно съществуваше – дарителски надпис, умишлено унищожен от друг световно известен учен – на този проблем ще се върнем отново малко по-нататък. За Боянските стенописи и тяхната атрибуция този световно известен учен, който по конюнктурни причини се превръща през следващите десетилетия до края на XX век в решаващ фактор за световната византология, ще даде определение, което ще се зациментира в световната наука и до сега: „памятник на византийското изкуство в България, с консервативна, архаизираща иконография“. А издадената от БАН на френски и български език в 1924 г. и преиздадена без промени в текста през 1978 г. също в София негова монография ще стане еталон за българското изкуствознание. Това определение „памятник на византийското изкуство в България“ ще бъде възприето също по препоръка на български учен⁹⁷ и при удостоверяването на паметника с титлата „Паметник на световното културно наследство“.

Още дълго преди удостоверяването на българските паметници с тази титла, през декември 1934 г., друг виден византолог, проф. Габриел Мийе, който през първата половина на XX век е считан за главния експерт по всички въпроси на средновековното изкуство в Югоизточна Европа, придружен от сътрудника на НАМ в София Никола Мавродинов, посещава както Боянската

⁹⁷ Ст.н.с. Магдалина Станчева, по това време директорка на Музея на София, делегирана от ККИ в Париж през 1979 г. за представяне на българските художествени паметници в списъка на паметниците, обявени от ЮНЕСКО за световно културно наследство. Вж. по този въпрос моите бележки в предговора към монографията ми *Кой е дарителят на Ивановските стенописи*, София: «Алфаграф», 2011, с. 3–4: „Този художествен паметник е създаден на територията на Второто българско царство, отдалечена на стотици километри от центровете на византийската култура повече от половин век след като е престанала да съществува Византийската империя ... дарителите на стенописите принадлежат към българската царска династия, тези дарители са сродници също на управляващата династия в съседната сръбска държава ... носят регалиите на българските суверени, имената им, както и всички надписи, са написани на български език с буквите на българската азбука ... изобразените по стенописите сцени не са представени съобразно византийската, а според българската художествена и духовна традиция“.

Част от ктиторския надпис с името АСѢНЬ
Иваново. Дарителско изображение на цар Иван Асен II
Фотоснимка А. Чилинширов, 1966 г.

църква, така и пещерните църкви при с. Иваново, Русенско. Неговите впечатления от двата паметника са изразени само в едно интервю за български вестник и за тях той не споменава в научните си трудове до края на своя живот. В това интервю той подчертава особеното място на двата паметника в цялото средновековно изкуство, изразяващи тенденциите в изкуството на италианския ренесанс, преди тези тенденции да се зародят в Италия. По време на неговото посещение на пещерната църква в Иваново на стенописите е имало надпис, датиращ живописиста век и половина по-рано от времето, което този учен определя за изписването на стенописите. При посещението на учения този надпис е заличен, но е документиран на фотоснимка от 1934 г., а следи от заличените букви имаше още през 1960-те и до средата на 1980-те години, когато заснех многократно надписа – преди той да бъде окончателно заличен при „реставрацията и консервацията“ на паметника от Националния институт за паметниците на културата в България през 1990-те години⁹⁸. И

⁹⁸ За извършените по паметника манипулации, с фотодокументация на тези манипулации, вж. посочената в предишната бележка моя монография.

Иваново. Дарителско изображение на цар Иван Асен II, детайл
Фотоснимки г-р Любомир Цонев, 2015 г.

досега в българската научна и научнопопулярна литература Ивановските стенописи се представят, според определението им в Списъка на ЮНЕСКО, като паметник, „следващ художествената традиция на византийското изкуство от палеологовската епоха“⁹⁹ – макар че в действителност стенописите са създадени повече от седем десетилетия преди първите паметници на палеологовската живопис и доказват, че хронологията на художествените паметници в нашата родина и във Византия е различна от общовъзприетата в науката.

Ако и за спецификата на живописата в българските църкви да съм изписал много десетки страници с десетки илюстрации, които показват нагледно тази специфика, считам за достатъчно да цитирам тук само думите от интервюто на Габриел Мийе, които най-точно представят техните специфични особености, но и разграничават ясно българските стенописи от стенописите на византийските църкви, при които нито една от тези особености не се среща:

„...паметници, като Бояна, са достатъчни да докажат, че в тази страна през 13 век е имало художници от първа величина. ... Те са се откъснали от строгата традиция, но уважавайки изцяло същественния религиозен характер на църковната живопис, са търсили да вкарат и живот в традиционните модели. [...] Композициите в Бояна са твърде опростени, можем да кажем архаични, но фигурите са извънредно изразителни, особено мило-сърдният Христос е преизпълнен с нежност и човечност, всички фигури имат свой характер, защото са наблюдавани от натура, рисувани са много нежно и финно, което дава на голяма част от тях вид на модерна живопис. ... [Стенописите в пещерната църква при с. Иваново] представят историята от евангелието, но художниците, които са третирали този набожен сюжет, са били овладени от чувството на античното изкуство. Аз не познавам нито една черква от византийски стил, където това чувство да е изразено с такава голяма свобода. Тук се виждат подпорни статуи, голи или полуголи фигури, които са твърде елегантни и твърде одушевени. Тези художници понякога са извънредно смели. В сцената, където Исус е коронясан с трънен венец,

⁹⁹ Съответният текст от Списъка на ЮНЕСКО се предава само в английския оригинал без български превод и от известно време не е достъпен в интернет, а българската Уикипедия го цитира неточно по смисъл.

се вижда един гол акробат, който се изправя върху двете си ръце и с крака във въздуха.¹⁰⁰

Когато проф. Мийе дава своето интервю за софийския седмичник, той е познавал всички разкрити дотогава паметници на византийската живопис и е посветил на тях не само голям брой статии, а и поредица от големи албуми с репродукции на най-важните от тях. Но и през последвалите осем десетилетия няма да бъде открит нито един византийски художествен паметник, в който да се наблюдават посочените от него особености на Ивановските стенописи. Макар и интервюто му да е публикувано още преди разчистването на стенописите от манастира Хора в Константинопол (Карийе джамия), той е познавал вече и разкритите фрагменти от тях, също както известните още преди това мозайки в манастирската църква. Но нито в стенописите, нито в мозайките на този „най-забележителен паметник на палеологовската живопис“ – или според криво разбраното нейно название „Палеологовски ренесанс“ – за чиито художествени традиции в официалния текст на ЮНЕСКО се твърди, че били следвани от живописците, създали стенописите в пещерните църкви при Иваново, можем да срещем дори следи от посочените в интервюто на Мийе нови художествени тенденции. Имено тези тенденции ще бъдат изразени с пълна сила в изкуството на Италианското възрождане през следващите три века. А под названието „Палеологовски ренесанс“ историците, които създават това понятие, не разбират възрождане на античната култура, както предполагат болшинството читатели неспециалисти, но дори и мнозина специалисти, а възрождане или ново раждане на византийската държава като политическа, но не и културна формация.

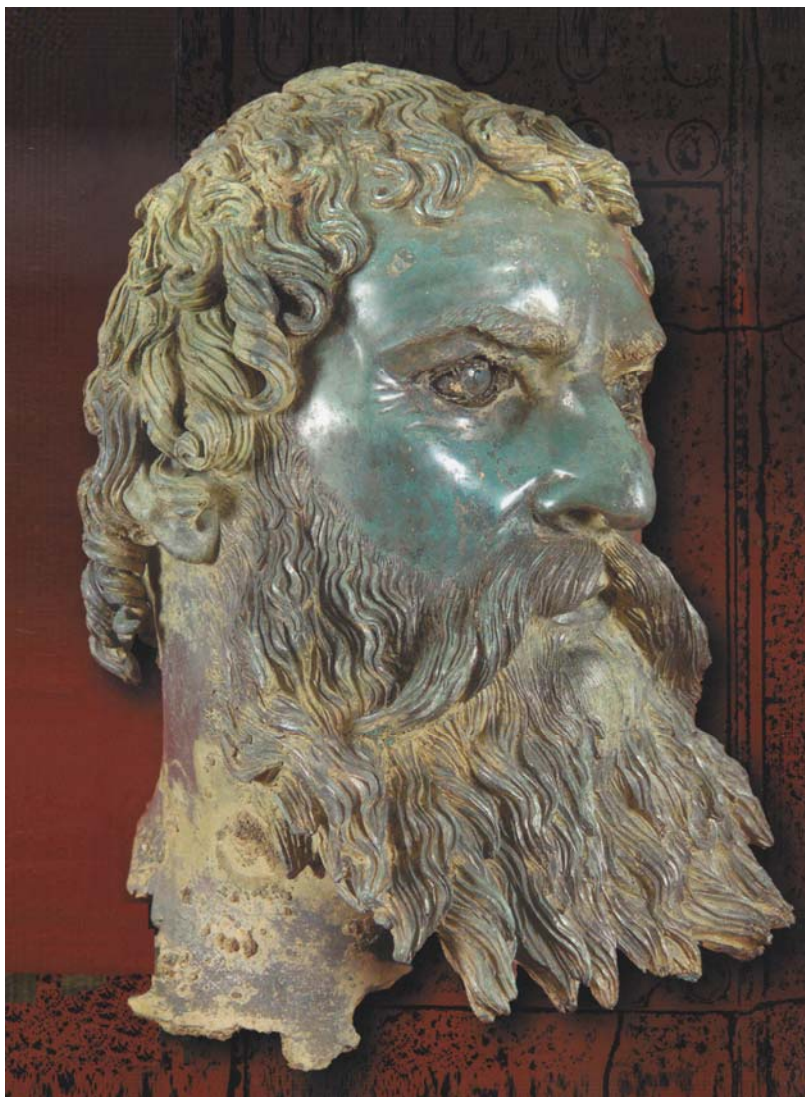
¹⁰⁰ Коста Георгиев, *Единъ часъ при Габриелъ Мийе* (Литературенъ гласъ VII/1935, бр. 257 от 6 януари 1935 г., с. 3-4). Пълният текст на интервюто е цитиран в двете мои монографии за Ивановските стенописи: *Кой е дарителят на Ивановските стенописи?* София: «Алфаграф», 2011 и *Ивановските стенописи и техните изследователи*, София: «Херон Прес», 2015, както и с факсимиле в *Ивановските стенописи – Албум 1*, София, 2015, интернетно издание.

Омиването на нозете
Иваново, „Св. Иван Кръстител“
Стенопис в наоса
Фотоснимка А. Чилинџиров, 1985 г.

Не по-различно е положението с атрибуцията и датировката на паметниците от останалите сектори и жанрове на изкуството в нашата родина – архитектурата, приложното изкуство и писмеността. И то не само от късноантичната и средновековната епоха, които бяха предмет на досегашното изследване, но също от античната и най-древната епоха. За всеки новооткрит или отдавна известен, но недостатъчно проучен паметник, българските „учени“ първо търсят паралели сред всички повече или по-малко познати паметници по територията на Евразия и Африка от Монголия и Китай на изток до Картаген на запад – защото не познават българските паметници, дори когато сведенията за тях са публикувани в чуждата и в българската библиография. Това засяга още паметниците от най-старата историческа епоха в родината ни, за които при всяко ново откритие продължава да се пише, че било „най-старото злато в света“ – макар и пробите от неговия състав да показват, че още преди него други народи също са използвали „най-старо злато“ за свои украшения¹⁰¹, както и маниста от огърлици, с каквито според „виден български учен“, заемащ най-важната длъжност сред българските музейни ръководители, „карловските моми се кичели в древността“. За разлика от „най-старото злато в света“ и манистата, постари паралели за паметниците на тракийската живопис, архитектура и златарство не са открити извън ареала на тракийския етнос – колкото усилия и да предприемат видните български археолози за тяхното издирване дори в устното и писмено предание – и това не засяга само Казанлъшката гробница, бюста на Севт II и многобройните златни маски, приписвани от тях на мними пришелци – художници и златари от антична Елада.

¹⁰¹ Вж. моите бележки по този въпрос в *Готи и гети II* (вж. бел. 10), с. 130–131 – цитираната там статия по въпроса за златните проби не е издадена нито в Америка, нито в Япония, а в София, от издателството на БАН, макар и на „недостъпен за българските учени екзотичен език“ – Axel Hartmann (BRD), *Ergebnisse der spektralanalytischen Untersuchung äneolytischer Goldfunde aus Bulgarien*, във *Варненский некрополь и проблемы халколита. Международный симпозиум, Варна, 19–23 апреля, 1976 г.* – *Studia prähistorica*, 1–2, София: Институт археологии Болгарской академии наук / Институт археологии Академии наук СССР, 1978, с. 27–45.

Бюст на Свѣт II

Открит в тракийската могила „Голямата косматка“ при Шунка

Национален исторически музей, София

Фотоснимка Стефан Димов

Новооткритите разрушени църкви никнат като гъби не само в Пловдив и Югоизточна България, а дори и в Добруджа, по места, на които не са очаквани не само развалини от паметници на раннохристиянското строителство, но изобщо следи от християнството преди „покръстването на българите през 865 г.“ И това става огромно предизвикателство пред възпитаните в епохата на „народната власт“ археолози, „корифеи“ на българската тракология, които за християнската култура и нейните паметници имат още по-слаба представа, отколкото за духовността и религията на траките, като един от тях свързва тази религия с „тенгрианството“ и организира „мистични тържества“ в едно от най-големите тракийски светилища в нашата страна с участие то на „жреци на Тангра“ от „родината на прабългарите“.

Изправени пред разкопаните от тях развалини на църкви, те не знаят как да обяснят на любопитните журналистки какво са разкопали, кога и как са построени разкопаните църкви, как, от кого и защо са били разрушени, какво значение имат техните странни и „непознати на науката“ части, като прилагателните „уникално“ и „епохално“ започват да се закачат на всяко ново откритие, за да достигнат до пълна инфлация, с която българският читател и телезрител ще трябва постепенно да привикне, без да бъде в състояние да различава зърното от сламата.

В същото време биват разкопани и действително уникални паметници, каквито науката не познава през античната епоха в България и изобщо в Югоизточна Европа. Това се отнася не само до споменатите в началото на това изследване гробници и подови мозайки във Филипопол/Пловдив, а и за разкопаната в края на 1970-те години синагога в същия град с най-старата известна досега фигурална подова мозайка с изображение на светинята на юдейската религия, седмосвещника–менора, открито извън еврейската диаспора. Мозайката бива грижливо изкопана, реставрирана и изложена в музея, а на мястото на синагогата – **наистина уникален паметник на българската и юдейската история и култура** със запазени дотогава основи и част от стените – построяват панелен жилищен блок за пловдивските граждани, който след няколко десетилетия ще се разпадне.

Разкопки на раннохристиянска църква при с. Оногур, Тервелско
Фотоснимка tervelnews.bg 2016 г.

Проф. Николай Овчаров пред разкопките на църквата в Перперек
Фотоснимка btv 2016 г.

Тук стигаме до един сериозен въпрос, който досега не е поставян в българската историография – и не само през последните десетилетия, но и от самото начало на българската историческа наука след освобождението, в последните десетилетия на XIX век. Това е въпросът за отговорността на българските учени – историци, археолози, филолози, а и представители на новите науки, възникнали през последните десетилетия, като генетиката и палеофилологията – която те носят пред своя народ. Но и за отговорността на българската общественост пред историята и културните паметници в нашата страна, както и за предпоставките за тази отговорност, на първо място степента на нейното образование, която за век и половина българска държава явно не е особено нарастнала. Това показват дискусиите за българското художествено и културно наследство, водени в нашата родина както по страниците на научния печат още от първите сборници, издавани от Министерството на народното просвещение, така и в ежедневните вестници, а през последните десетилетия също по радиото, телевизията и интернет. И засягат най-важните въпроси от историята на нашия народ, неговия произход, неговата култура, неговия език и паметниците на неговото културно и художествено наследство – от *Веда словена*, Софийската „Света София“, Черната джамия („Свети Седмочисленици“) и едва ли не всички останали църкви и джамии, разрушени и разрушавани със или без дискусии за мястото им в нашата история и култура в течение на целия период от век и половина съществуване на нашата съвременна държава. А много от тези дискусии се водят дори от началото на XIX век с участието на бележити български учени, като Георги Сава Раковски, чиито научни трудове, отговарящи на най-високите изисквания на съвременната световна наука, болшинството сегашни български „учени“ считат за наивни и дилетантски – също както научните тези и на други български изследователи, като Цани Гинчев, Никола Йонков-Владикин, Д. П. Даскалов и д-р Ганчо Ценов. Докато за последния, шест десетилетия след смъртта му, започват да се водят спорове и някои от българоезичните му трудове се преиздават от частни инициативи, име-

ната на другите трима едва ли са познати на студенти по история или практикуващи историци дори сега, във века на информатиката, а да не говорим за широката читателска публика¹⁰².

¹⁰² За Цани Гинчев вж. преди всичко: Иванъ Шишмановъ, *Тракийската теория на Цани Гинчевъ*, в: *Юбилеенъ сборникъ на Славянската бълседа*, София, 1895, с. 38-55, препечатка в: Иван Шишманов, *Избрани съчинения*, том II, София: «Издателство на БАН», 1966, с. 256-269 – пълен текст на статията вж. също и в интернет → <http://ziezi.net/ginchev.html> и Иван Шишманов, *Спомени за Цани Гинчев*, поместени въ същия том от *Избрани съчинения*, с. 339-346. Срв. също и Гатя Симеонова, *Цани Гинчев: Към въпроса за остойността на приноса*, публикувана в интернетното издание LITERNET → <http://liternet.bg/publish26/gatia-simeonova/cani-ginchev.htm> Двете книги на Д. П. Даскалов са издадени в 1912 и 1913 г.: Д. П. Даскаловъ, *Скити и сармати, прадеди на славяни и българи*, София, 1912; и *Българитъ потомци на царственитъ скити и сармати*, София, 1913 – книгата е публикувана и в интернет → <http://www.otizvora.com/files/dask-sarmati.pdf> и http://history-fiction.ru/books/all_1/region_54_1/book_975/. На същия руски сайт е поместена и другата публикация на Д. П. Даскалов, *Българи, скити, сармати* → http://history-fiction.ru/books/all/book_517 Публикациите на Никола Йонков-Влашкин са: Н. Йонков-Влашкинъ, *История на дръвнитъ траки. Отъ новокаменния периодъ до царя Бориса. (Начало 8000 години прѣди Христа). Зачатки и растежъ на арийската цивилизация*. Томъ I. Пловдивъ: Печатница «Трудъ» на П. Бѣловѣждовъ 1911 – първоначално издадена в сп. „Сѣкровище“, кн. 1-2/1898, кн. 3-4/1899, кн. 5-6/1899, кн. 7-8/1899; препечатка: София: «Хелиопол», 2010; същ., *История на тракитъ. Тракия под римско владичество* – излязла е само първата глава в сп. Преобразователь, I/1903, кн. 4, с. 314-328; същ., *Зачаткитъ на Българската история (Les Défenseurs de Troie et leur postérité)*, Татаръ Пазарджикъ: Печатница „24-ий Априлъ“ на Цвѣтанъ Радуповъ, 1901 – репринт (София 2013). Срв. и моите бележки по този въпрос в *Размисли за български език*, София: «Херон Прес», 2014, с. 72-80 и 92-98. На същото място са и бележките ми за д-р Ганчо Ценов с библиография на главните му трудове, включително непреведените на български език, както и на някои от рецензиите за него в българската и чуждата научна литература. Там са и моите бележки за Георги Сава Раковски, с. 55-56. Повечето от изследванията на Раковски във връзка с предисторията на нашия народ и език са поместени в том IV от неговите съчинения, *Езикознание, етнография, фолклор*, София: «Български писател», 1988 – издадената в нищожен тираж книга се превръща в библиографска рядкост още от издаването ѝ и липсва в болшинството публични библиотеки, а ново издание „не се предвижда“, въпреки големия интерес към нея у българската читателска публика.

Във връзка с участието на българската общественост в спора за разкопките в Плиска/Абоба, както и за същинските причини на този спор от самото му начало преди близо 120 години до последните дни и месеци читателят е имал възможност да научи вече в настоящото изследване. Затова няма да се връщаме отново на него – макар и този спор да ни дава един от най-характерните примери за ролята на отговорността на българската общественост при решаването на най-важните въпроси на нашата история. Вместо него, тук ще посоча един друг пример, засягащ паметник с не по-малко значение за нашата културна, политическа и духовна история, софийската църква „Света София“, дала името на нашата столица и свързана с представата за столицата ни както у нашия народ, така и у чуждите посетители.

Предисторията на изследването и възстановяването на църквата е твърде неприятна тема за нашите историци и културолози и съвременният български читател може да намери сведения по тази тема с голяма трудност, ако успее да се добере до материали в ежедневната преса от началото на миналия век. Тук само ще напомня, че в 1907 г. е било взето решение от столичното кметство „за разчистване“ мястото на развалината, загрозяваща центъра на столицата, чийто облик е трябвало да се наложи от „величествения храм-паметник“, бъдещата софийска катедрала „Александър Невски“, строежът на която вече е бил започнал и „разчистването“ е било забавено само поради липса на финансови средства. Тъкмо в този момент в столицата пристига с цел да види и проучи старинната църква проф. Корнелиус Гурлит – един от най-известните световни специалисти по история на архитектурата, завеждащ катедра и няколкократно ректор в най-значителното германско висше училище по строителство и архитектура, Дрезденския политехнически институт. По това време той е пред завършване на своя капитален труд за архитектурата на християнските църкви и джамии в Истанбул/Цариград, проучването на които му е било разрешено от султан Абдулхамид II с личното застъпничество на германския кайзер Вилхелм II – привилегия, каквато преди и след това не е била

оказвана на нито един изследовател. Проф. Гурлит носи също в София препоръчително писмо от своя височайши покровител до българския цар Фердинанд – и последният издава нареждане, старинната църква да бъде незабавно възстановена, за да изпълнява задачата на християнски храм¹⁰³.

Толкова по въпроса за участието на българската общественост при спасяването на този паметник от разрушение.

Ролята на проф. Корнелиус Гурлит за историята на българската антична и средновековна архитектура обаче не се изчерпва със спасяването на Софийската „Света София“ от разрушение – макар и неговият принос в това отношение нито българските, нито съветските, а още по-малко френските, гръцките и сръбските историци, желаят да признаят. Още в своя капитален труд върху цариградските църкви и джамии, наред с развитието на пространствения план на куполните сгради, продължил пътя към изграждане на идеално пространство и задминал образците от византийската епоха, Гурлит поставя ударението при заслугите на ислямските строители в следването и продължението на строителната традиция. А тази традиция той диференцира, като ясно разграничава „столичната“ от „провинциалната“ строителна техника с присъщите на последната декоративни тенденции, изразени в така наречената „клетъчна“ и в смесената тухлено-каменна зидария, характерни предимно за българските църкви, при които, за разлика от византийските, външният облик и изглед на сградите – църкви и джамии – доминира над еднообра-

¹⁰³ За участието на проф. Корнелиус Гурлит при спасяването на Софийската „Света София“, но и при проучването на българските архитектурни паметници, вж. моите бележки във втората моя монография за църквата *Софийската „Света София“ и нейните изследвания* (вж. бел. 5), с. 5-6. По някакво странно съвпадение, в 1912 г., само няколко години след като столичното кметство е взело решение за събарянето на старинната църква и цар Фердинанд го заставя да възстанови паметника, църковната община в с. Бояна, Софийско, е взело решение да разруши старата Боянска църква и да я замени с нова постройка, отговаряща по размери и форма на нарастналите изисквания на църквата. С намесата на българската царица Елеонора, също чуждоземка, разрушаването на сградата е осуетено и забележителният паметник на българското средновековно изкуство е спасен, царицата подарява на селото парцел за строежа на новата църква, като финансира възстановителните работи в старата сграда – вж. интернетната публикация *Царица Елеонора Българска* в сайта BGNOW.EU от 2 XII 2015 → bgnow.eu/news.php?cat=58newsd=55115

зието у постройките, за които Габриел Мийе е наложил представата, че олицетворяват „гръцкия стил във византийската архитектура“¹⁰⁴. В тази традиционна декоративна зидария с присъщото ѝ разчленяване на фасадите чрез аркади, отличителен белег на българските архитектурни паметници от зрялото средновековие и намерил израз в църквите от Охрид и Костур до Сапарева баня, Търново и Несебър¹⁰⁵, Гурлит вижда рационалното зърно при развитието на средновековната и късносредновековната архитектура в Югоизточна Европа.

След завършването на изследването си върху цариградските архитектурни паметници, излязло в 4 дебели фолианта¹⁰⁶, Гурлит започва подготовката на голям труд, посветен на българската средновековна архитектура, който трябва да излезе в същото издателство, издало предишния му труд и в същата форма «mit Unterstützung der Königlichen Bulgarischen Regierung» (с подкрепата на българското царско правителство). Той изпраща през 1910 г. в България своя асистент Макс Цимерман, за да започне архитектурното и фотографското заснемане на българските паметници. Резултатите от първата фаза по изследването са включени в докторската дисертация на Цимерман, издадена във вид на брошура и без илюстрации¹⁰⁷, а в 1916 година излиза вече в голям формат и с много илюстрации – чертежи и фотоснимки – първата свезка (1. Lieferung) от замисленото издание, посветена на несебърските църкви, и в 1921 г. втората свезка (2. Lieferung), посветена на църквите в Търново, Арбанаси и Бачковския манастир с Асенова крепост¹⁰⁸. С нея приключва издаването на поредицата поради липса на средства.

¹⁰⁴ Gabriel Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916 (=Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences religieuses, 26).

¹⁰⁵ Вж. А. Чилингиров, *Българската архитектурна школа I-II*, Берлин, 2006.

¹⁰⁶ Cornelius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels, I, 1-2, II 1-2*, Berlin: «Wasmuth», 1909–1912.

¹⁰⁷ *Beiträge zur Kenntnis christlicher Baudenkmäler in Bulgarien* von Max Zimmermann, Regierungsbaumeister Dipl. Ing., Berlin: Wasmuth, 1913.

¹⁰⁸ *Alte Bauten in Bulgarien* von Max Zimmermann, herausgegeben von Cornelius Gurlitt, Berlin: «Wasmuth», 1–2, 1916–1921.

„Свети Никола“, Сапарева баня, Дупнишко

Един от най-характерните примери за декоративна зидария със скрити
междинни редове при българските църковни постройки от IX–X век
Фотоснимка А. Чилинзирев, 1981 г.

В изследването на Гурлит/Цимерман на първо място се изтъкват заслугите на местните строители, поддържали и развивали в течение на повече от хилядолетие и половина старата автохтонна строителна традиция в нашата родина, отличаваща се от традицията на византийската архитектура, прекъснала своето развитие с разпадането на византийската империя. Тази стара строителна традиция в нашите земи продължава своето развитие със създаването на забележителни паметници и на ислямската сакрална и гражданска архитектура през XV до XVII век, но ще се пренесе през последните десетилетия на XVIII и първите десетилетия на XIX век върху архитектурата на манастирските църкви – и джамии! – в Света гора, България, Албания и Македония, където строителите на християнски църкви, ислямски и дори юдейски молитвени домове са българи – членове на едни и същи строителни ателиета/артели, работещи по цялата територия на Балканския полуостров. А художествената стенописна и резбарска украса на църквите, джамии и дори на синагогите ще бъде изпълнена от едни и същи български художници и резбари, независимо от това дали техните работодатели са били българи, гърци, или албанци, християни, мохамедани или евреи, като финансиралите строежа и украсата на най-голямата синагога на Балканския полуостров в средата на XIX век, самоковската, която украсяваше също най-големият резбарски таван – шедьовъра на българските резбари от XIX век. Тази синагога с нейната резбарска украса беше подпалена от цигани и резбарският таван изгоря без остатък в деня, когато трябваше да се извърши тържественото предаване на завършения след дългогодишни възстановителни работи **уникален паметник** на българското възрожденско изкуство в 1966 г.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Участието на български строителни, художествени и резбарски ателиета/артели при строежа и украсата на църквите и джамии в България, Гърция и Албания от средата на XVIII до средата на XIX век е разгледано изчерпателно с приложени документи във втория том на моето изследване *Българската архитектурна школа* – вж. бел. 103. За това мое изследване, десет години след издаването му, няма нито една рецензия и дори споменаване в българската научна литература.

За тезата на Гурлит, изтъкваща значението на старата строителна традиция в българските архитектурни паметници, включително джамиите, в които това развитие достига през XV–XVI век своя връх, българската „академична“ наука не споменава нито дума и след кратката рецензия на проф. П. Мутафчиев за първата част на книгата от Цимерман/Гурлит¹¹⁰, публикуваната в 1921 г. нейна втора част не е дори спомената в българския научен печат, а препратки към нея се дават обикновено от българските автори или без дата, или по погрешка с дата 1913 г., което показва, че тези автори дори не са виждали книгата. В същото време българските историци повтарят и преповтарят в своите изследвания тезата на Мийе/Грабар за произхода на „византийските църкви“ в България, за влиянията на арменски, сасанидски, кападокийски, грузински и какви ли не още „архитектурни школи“, без да имат и най-малка представа за нашите паметници, дори когато Гурлит, но също и други видни изследователи, като Сас-Залозиецки и Ходинот¹¹¹, изтъкват основната разлика в градежа и плана на църквите в нашите земи, от градежа и плана на църквите, представени от френските, руските и българските автори като „паметници на столичната архитектура“. Всички тези „корифеи“ на византологията разглеждат българските църкви като „провинциални варианти“ на „столичните“ паметници, а специфичните белези в техния план и градеж – като архаични провинциализми, без да имат представа за изискванията на богослужението извън нормите на „православната“ църква, поддържани от Цариградската патриаршия и отнасящи се само за подчинените на нея църкви, но не и за църквите по територията на нашата родина и съседните на нея земи, които никога не са ѝ били подчинени.

¹¹⁰ Известия на Българското археологическо дружество, IV/1914, с. 300-303.

¹¹¹ Wladimir Sas-Zaloziecky, *Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen. Studien zur Kunstgeschichte der Balkanländer* (=Südosteuropäische Arbeiten im Auftrag des Südost-Instituts München, hg. v. Franz Valjavec, München 1955); R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia* и същ., *Bulgaria in Antiquity* (вж. бел. 72).

За участието – или по-точно неучастието – на българската общественост при спасяването и възстановяването на Софийската „Света София“, както и за други български художествени и архитектурни паметници, вече беше отделено много място. Изследването и възстановяването на този паметник обаче протича при значително участие на „общественото мнение“ – и то не само преди повече от сто години, а и до ден днешен¹¹².

За младата българска археология при възлагането на изследванията и възстановяването на старинната развалина въз основа на височайшата заповед за превръщането ѝ в действащ православен храм не съществува никаква алтернатива, освен Богдан Филов, доказал вече своите способности при изследването на „Базиликата на Хисарската крепост“, намерило признание и в чуждата научна литература. Наистина, с изследването на този паметник се занимава по същото време и друг млад български учен, Андрей Протич, също завършил три от най-известните германски университети, но със специалност история на архитектурата и изобразителното изкуство. Той също издава една монография за тази църква¹¹³, която излиза половин година преди монографията на Филов, но неговите изследвания се основават върху сравнението на плана и архитектурните особености на софийската църква с останалите известни по това време средновековни църкви. В това отношение Филов има предимство, понеже неговото изследване се основава на резултатите от археологическите разкопки, които имат решаващо значение при определянето на датировката и атрибуцията на паметника. И то независимо от обстояния анализ на плана на църквата и сравнението му, заедно с другите нейни особености, с останалите известни по това време църкви в Европа и Близкия изток, при който анализ Протич стига до съвсем различни резултати от Филов.

¹¹² Вж. бележките ми по този въпрос във втората моя монография за църквата – *Софийската „Света София“ и нейните изследвания* (вж. бел. 5).

¹¹³ Андрей Протич, *Архитектоническата форма на софийската църква Св. София. Художествено-историческо изследване*. София: Царска придворна печатница, 1912 (=Материали за историята на София, кн. II).

За резултатите от археологическите изследвания на Филов беше споменато още в началото на тази студия и на тях съм посветил много статии и две монографии¹¹⁴. Тук ще направя само кратка рекапитулация. Филов разкопава целия под на вътрешното пространство в съвременната църква, при което стига до две негови нива, съответстващи на два строителни етапа на предшестващите църквата постройки. И достига нивото на терена преди строежа, където също разкопава няколко гробници. Своите разкопки извън църквата той ограничава на два метра от външните стени – макар и да открива зидове, които продължават на изток, без да проследи накъде водят и дали на изток от църквата е имало следи от други постройки. На изток от църквата не се правят разкопки също през следващото столетие и никой не обръща внимание на обстоятелството, че на терена, където се изкопава гробът на Иван Вазов, биват открити стари зидове¹¹⁵. Също на юг от църквата Филов не прави дори сондажи, а там, след края на Първата световна война, десет години след приключването на неговите разкопки и изследвания, много близо до стените на църквата се разкриват основите на няколко църкви, една от които със значителни размери. Наличността на такава голяма църква тъй близо до сегашната църква поставя под въпрос датировката на първия и втория строителен период на църквата според схемата на Филов, която той счита, че е заемала цялото пространство на съвременната църква. Не само той, но и останалите български изследователи не взимат отношение към новооткритите развалини южно от църквата, макар и резултатите от разкопките да са публикувани напълно коректно с всички подробности, отнасящи се до плановете на църквите и находките, и то в същата поредица, в която преди това е издадена монографията на Филов¹¹⁶.

¹¹⁴ Вж. бел. 5.

¹¹⁵ Върху това обстоятелство съм обръщал многократно внимание на всички ръководители на възстановителните работи в църквата през миналите десетилетия от началото им в средата на 1950-те години.

¹¹⁶ *Прѣдисторически и старохристиянски паметници отъ София и околността* отъ Р. Поповъ, проф. Г. И. Кацаровъ и Ю. Господиновъ, София: Придворна печатница, 1921 (=Материали за историята на София, кн. V).

За да реши проблемите с датировката на предшествениците на църквата – или според Филов различните етапи от строежа – той унищожава най-голямата по размери антична подова мозайка, открита до сега на Балканския полуостров, обхващаща 144 квадратни метра. За нейните художествени качества можем сега да съдим само от изготвените при откриването ѝ акварелни копия, а опитът да се пренесе един фрагмент от нея бил несполучлив и мозайката се разсипала. Но и надеждите на Филов да научи нещо повече за историята на църквата при разкопаването на пода под унищожената мозайка не само не се оправдават, а разкопките дават неопровержими доказателства против тезата му, че още първите предшественици на сегашната църква са били гробищни църкви, защото както под настилката на късната сграда, така и в цялата нейна околност на много стотици метри от нея, не бива открито нито едно християнско погребение в античния дохристиянски некропол, който е бил използван до края на V век, когато е запълнен и новите погребения се извършват на терена далече на юг, отвъд съвременната улица „Гурко“. Между двете нива на пода на църквата Филов намира значителен брой монети, без да се замисли за произхода им. С тях той датира постройките по простата сметка, че намерените в пръстта над двата пода с мозайки трябва да са по-късни от постройките, към които принадлежат мозайките. А една монета от началото на IV век в слоя над пода на първоначалната според него сграда на терена на съвременната църква смята че му дава основание да датира тази сграда още преди Миланския едикт (313 г.) и я обявява за най-старата църква в България.

По време на разкопките в западната част на църквата, в нейния притвор/нартекс, както и под настилката в западната част на наоса, Филов открива няколко погребения, при това някои от тях с богат инвентар и монети, но както инвентарът на погребенията, така и монетите, са точно датирани в периода между X и XIV век, когато Софийската „Света София“ е била действаща църква, в която се е извършвало богослужение – макар и не по нормите на „православната“ църква. И едва тогава там са били погребвани духовници и видни членове на обществото.

„Света София“, фрагменти от горната мозайка в наоса
Акварелни копия по Б. Филов

Църквата „Света София“ от северозапад преди 1910 г.

По Б. Филов

В защита на Филов – но не и като оправдание на неговата изследователска дейност в Софийската „Света София“ – трябва да отбележим с каква гигантска задача е трябвало да се справи още при разчистването на постройката от разрушенията в нея след последното земетресение в средата на XIX век, за които можем да получим само бледа представа от съвременни фотоснимки, направени преди и след изнасянето на хиляди кубически метра камъни и пръст с помощта на първобитна техника – няколко десетки коли, запрегнати с биволи и волове. И то при силния натиск на „началството“ и обществеността, които искат да видят – също както и днес, един век по-късно, при всяко археологическо изследване – резултати от възстановителните работи и от изследванията. Както преди сто години, така и сега, археолозите имат да решават проблеми, за които не са подготвени нито по време на своето обучение, нито при своята практика, а в университетите и тогава, и сега преподавателите нямат и най-повърхностна представа за специфичната обстановка и условията, в които възникват в античността и в средновековието художествените и архитектурните паметници в нашата страна. И не само в нашата страна.

Църквата „Света София“, интериор, средата на 1911 г.
По Б. Филов

Нито при разчистването на интериора, извършено от Филов, нито по време на възстановителните работи през следващите десетилетия до края на XX век не се сваля мазилката от вътрешните стени на църквата. Едва в началото на новото хилядолетие хоросановата мазилка на стените бива свалена и може да се види, че църквата е изградена с декоративна тухлена зидария със скрити от хоросан междинни редове – характерна само за български църковни постройки от IX–X век.

Въпреки проведените в голям мащаб разкопки и проучвания на античните и старохристиянските паметници през последните десетилетия на XIX и първите десетилетия на XX век в другите центрове на античната култура, като Рим и Равена, по това време археологията и там е още в своя начален стадий. Едва десетилетия след унищожаването на подовата мозайка в Софийската „Света София“ реставраторите и консерваторите ще разполагат с относително сигурни методи за запазването и стабилизирането на мозайките. При техните успехи в Пловдив и на много други места в България, Гърция и Македония, наред с радостта от закъснелите резултати на тяхната дейност, трябва да бъдем благодарни, че археологическите изследвания не са били проведени няколко десетилетия по-рано, когато мозайките и там щяха да бъдат безвъзвратно загубени. Също както безвъзвратно са загубени и много средновековни стенописи у нас поради погрешна технология при реставрацията им през миналите десетилетия – включително фреските от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, но и някои детайли в Боянската църква.

За състоянието на историческата наука и археологията в навечерието на изследванията в Софийската „Света София“ можем да съдим от едва ли не пълната библиография по този въпрос, която посочва Андрей Протич в своята монография за паметника¹¹⁷. Там той излага с всички подробности различните и често напълно противоположни помежду им тези на изследователите за датировката на църквата, която учените поставят в рамките на цяло хилядолетие, но и за произхода на нейните архитектурни форми, които те търсят в границите на цялата евразийска цивилизация от Иран до Картаген. И цитира една мисъл на бележития руски византолог Феодор Шмит, с която най-точно е показана пълната безпомощност на съвременната наука да реши проблемите, засягащи българския паметник¹¹⁸: „Също както столичното кметство не знае какво да прави със „Св. София“, така и учениците не знаят какво да кажат за нея“.

¹¹⁷ Вж. бел. 113.

¹¹⁸ О. Шмидт, *Новия въгня въ археологической наукѣ на Балканском полуостровѣ*, в Журналъ Министерства Народнаго просвѣщенія, НС 34/1911, Юль, с. 1 и сл.

За това какво знаят и какво не знаят видните изследователи на раннохристиянската архитектура за Софийската „Света София“ в навечерието на нейните изследвания **на място**, а не въз основа на предположения, отнасящи се за нейната датировка, и за нейните „странни“ и „непривични“ архитектурни форми, но също и за нейния патронат, показателни са както споровете за този патронат, така и за мнимата липса на паметници с подобен план. Споровете за патроната на св. София се основават само на съчинени легенди, според едната от които София се наричала „дъщерята на император Константин Велики и жена му Елена“ (Giovanni Benaglia, *Relazioni dell viaggio fatio a Constantino-poli*, цитирано от Иречек, *Пътувания по България*), а според втората – „принцеса София, дъщеря на император Юстин II“ (G. C. von den Driesch, *Historische Nachricht...*, цитирана от Ф. Шмит). Спорът ще продължи да се води дори в началото на този век, когато Българската православна църква ще поддържа и до днес патроната на „великомъченицата св. София с трите нейни дъщери (също мъченици)“. При такава могъща защита „историците“ не смеят да цитират историческите извори за същинския патронат, обхванал според изследователите в началото на XX век три църкви, а разширен въз основа на непъли данни към края на века до 26 църкви¹¹⁹.

Колко слабо историците на архитектурата познават и формите на ранносредновековните църкви в целия ареал на християнството показват цитираните от Протич планове – а това се отнася не само до началото на века, а и до средата му, когато още никой историк не познава архитектурните форми на останалите едноименни църкви, включително Охридската, Солунската и Несебърската, чийто патронат дотогава също не е известен, както не е известно и досега отношението му към така наречените еретици.

¹¹⁹ Във връзка с продължилите и в началото на новото хилядолетие дискусии за патроната на света София – Божествената Мъдрост вж. моите бележки в *България и покръстването на русите*, София: «Алфаграф», 2011, с. 32-34, 63 и 96-98 с библиография на най-съществените публикации по този въпрос и с разширен списък на църквите, чийто патронат е Божествената Мъдрост.

Изследванията върху Софийската „Света София“ през следващите десетилетия ще потвърдят изключителното значение на този паметник не само в българската история, но и в историята на ранното християнство, свързана с архитектурата на църковните постройки, тяхното устройство, украса и предназначение, а от там и с духовните предпоставки, изразяващи се в символиката на техния патронат. Вече беше обърнато внимание върху мнимата диспропорция между разрушените църкви по територията на нашата сегашна държава и многото стотици разрушени църкви в съседните бивши римски провинции, части от префектурата Източен Илирик с провинциите Тракия, Малка Скития и Хемимунт. Но срещу тези три, четири или пет стотици разрушени църкви в съседните съвременни държави, именно по територията на нашата държава са съхранени стените над основите на най-голям брой раннохристиянски църкви, сред които софийската църква е на първо място – и единствена, която все още изпълнява ролята на действаща църква. Но и съчетава в себе си всички проблеми относно датировката на строежа и разрушаването на отделните строителни периоди, респективно на нейните предшествени постройки. А също и проблематиката, свързана с патроната на Божествената Мъдрост, възприет от катедралите на ранното християнство от самото начало на църковната архитектура.

Дори повърхностен поглед на многобройните изследвания върху Софийската „Света София“, публикувани до последните години, е достатъчен да видим, че основните проблеми, свързани с нейната датировка, и досега не могат да бъдат решени от учените. А те засягат и необичайните форми на нейния план и по-специално разпределението на олтарното пространство, но също устройството на купола, чиито прототипове учените не знаят и не желаят да знаят. Зад тези проблеми се крият основните проблеми, свързани с християнството още от първите векове на неговата история и които като червена нишка се преплитат в съдържанието на това изследване. Оправданието за липса на изворни сведения за строежа и разрушаването на многобройните църкви в нашата родина не може да бъде уважено

след представянето на достатъчно силни аргументи, показващи причините и последствията на политиката, провеждана от определени кръгове в обществената система в продължение на близо две хилядолетия. А зад „случайно загубените по нещастно стечение на събитията“ сведения на историците и летописците за продължилата близо едно и половина столетие „тъмна епоха“ (dark ages) се крие систематичното унищожение на всички писмени източници за византийската история, проведено по нареждане на „особено образования“ византийски император Константин VII Багренородни (905–959). За това унищожение на изворите, извършено по височайше нареждане – също както и за редица подобни манипулации на писмените исторически извори през XI–XV век – византолозите са добре осведомени, но по обясними причини го премълчават и продължават да се оплакват от затрудненията в своята работа¹²⁰.

Манипулацията и фалшификацията на историческите извори не престава и с края на византийската империя в XV век. За пръв – и последен! – път в историографията този въпрос повдига не някой любител-историк, а един от най-влиятелните и най-компетентните византолози, проф. Херберт Хунгер¹²¹. В своята

¹²⁰ За манипулациите и фалшификациите на Константин Багренородни възниква в началото на 1970-те години дискусия, възбудена на страниците на белгийското списание *Byzantion* с участието на учени от много европейски страни, но няколко години по-късно дискусията замира, а за нея не се споменава нито в съветската, нито в българската историография и публикацията на фалшифицираните извори продължава в още по-широки размери, отколкото преди дискусията. Преглед на различните становища по този въпрос вж. преди всичко в D. A. Zakytinos, *Byzantinische Geschichte 324-1071* (вж. бел. 45), с. 133 и сл. Срв. също моите бележки в *Цар Симеоновият Съзборник II* (вж. бел. 81), с. 38-39.

¹²¹ Herbert Hunger (1914–2000), 1962-1985 професор във Виенския у-т, основател и първи завеждащ Катедрата по Византология; от 1959 г. президент на Österreichische Byzantinische Gesellschaft, 1973-1982 президент на Австр. АН, от 1976 до 1986 г. президент на Association Internationale des Études Byzantines. От 1971 г. ръководи Комисията по Византология, както и иницирания от него проект „*Tabula Imperii Byzantini*“, като ръководи издаването на новата поредица византийски исторически извори (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*). Между многобройните му статии и книги особено място заема считаната за основен наръчник върху византийската историческа литература *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I–II*, München: «C.H.Beck», 1978 (=Handbuch der Altertumswissenschaft, Abt. 12: Byzantinisches Handbuch, Teil 5).

книга *Reich der neuen Mitte*¹²² Хунгер дава обширна документация за дейността на многобройни кописисти в Южна Италия през XV и XVI век, създали манифактури за изготвяне на преписи от гръцките исторически съчинения от миналите векове, като преписите били съставяни и съответно допълвани с измислени от кописистите сведения, съобразно интересите и желанията на патриотичните купувачи. По такъв начин са били манипулирани **всички** гръцкоезични исторически съчинения и новите преписи, предимно от XV век. Подменят се оригиналите, като служат за основа на всички печатни издания не само през XVI–XIX век, но също и в новата серия „Извори за историята на Византия“. Тя излиза от 1970-те години под редакцията на самия проф. Хунгер, като не само повтаря, но и тиражира фалшификатите. Между тези нови издания с откъси от всички известни преписи-фалшификати, един от най-очевидните примери за манипулации представлява излязлата за първи път в 1973 г. *История* на Йоан Скилица¹²³. А тази история се счита за главен писмен извор относно събитията, свързани с края на Второто българско царство и с преминаването на Българската църква под върховенството на Цариградската патриаршия – но и с последвалото разрушаване на българските църкви. В нея се съобщава за договора, сключен между византийския император Василий II от една страна и от друга страна вдовицата на последния български цар и българския патриарх, за който договор са се водили продължителни преговори; текстът на договора обаче е съкратен от всички преписи и за неговото съдържание можем да съдим само от последвалите събития.

¹²² Бълг. превод: *Империя на ново средище. Християнският дух на византийската култура*, София: «Лик», 2000; ориг. издание: *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Graz/Wien/Köln: «Styria», 1965. Цитираното сведение на автора е на стр. 388–389.

¹²³ *Ioannis Scylitzæ Synopsis historiarum*, editio princeps, recensuit Ioannes Thurn (=Corpus Fontium Historiæ Byzantinæ. Concilio Societatis Internationalis Studii Byzantini Provehendis Destinata Editum, Vol. V, Series Berolinensis, ediderunt H. G. Beck – A. Kambylis – R. Keydell, Apud Walter de Gruyter et Socios Berolini et novi eboraci MCMLXXIII).

Проф. Хунгер не само не порицава фалшификациите на копистите, но изказва възхищение за техния патриотизъм да „запазят оригиналите“ – с всички техни съзнателни и целенасочени фалшификации. И за заслугите си към елинизма получава най-големия орден за заслуга на Република Гърция, Феникс (Τάγμα του Φοίνικος), като негов Велик Командир (Ανώτερος Ταξίαρχης).

След като изследователите са слепи и глухи за фактите, нека поне читателите се вслушат в изпълнения с дълбок трагизъм вопъл на българския анонимен летописец:

„ ... и ще се обновят църквите на светиите, ще се обновят с изображения; и ще издигнат порутените олтари, и няма да има обиждащ и обиден...“¹²⁴

Тези няколко думи опровергават всички твърдения за разрушаването на църквите в продължение на много столетия от земетресения, случайни срутвания и нападения на някакви непознати чужди народи. И показват, че народът ни е знаел много добре кои са враговете му, систематически разрушили неговите църкви и порутили техните олтари. Показват и непоколебимата му вяра в БОЖИЯТА МЪДРОСТ – в чест на която е изградил и посветил най-хубавите си църкви.

И в БОЖИЯТА СПРАВЕДЛИВОСТ.

И в бъдния МИР.

¹²⁴ Видение на пророк Даниил за царете и последните дни и за края на света – Донка Петканова и Анисава Милтенова, *Старобългарска есхатология. Антология*, София: «Славика», 1993, с. 102. Срв. също В. Тъпкова-Займова, *Мирът и войната във византийската и българската историко-апокалиптична книжнина*, в сп. Литературна мисъл, 1993, кн. 6, с. 128–133.